

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 904:726-523 (497.6 Livno)"8/9"
726.033.4"08/09"

Izvorni znanstveni članak / Original research paper

Marija MARIĆ BAKOVIĆ

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
BiH – 80101 Livno
marija.maric.b@gmail.com

Ranosrednjovjekovna crkva *Beati Petri Apostoli* u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja

Early mediaeval *Beati Petri Apostoli* church
in Rapovine near Livno and the results of
archaeological research

U radu se izlažu rezultati sustavnih arheoloških istraživanja na katoličkom groblju u Rapovinama. Analizom temeljnih ostataka određene su osnovne značajke predromaničke crkve koja je do kraja 17. stoljeća, kada je srušena, doživjela najmanje dvije obnove i pregradnje. Stilsko-kronološki su obrađeni ulomci predromaničke oltarne pregrade koji su datirani pred kraj 9. i početak 10. stoljeća, te se pripisuju klesarskoj radionici sa sjedištem u Kninu. Apostolu Petru, izvornom titularu crkve čije se ime nalazi na arhitravu oltarne pregrade, crkva je bila naslovljena sve do njenog rušenja. Na osnovi terenskih opažanja te analizom pokretnih nalaza, nastojao se odrediti slijed graditeljskih faza koje se odnose na uređivanja unutrašnjosti crkve ili zahvate na njezinoj arhitekturi. Tijekom kasnog srednjeg vijeka uz crkvu se oblikovalo groblje koje je u upotrebi do današnjeg doba.

Ključne riječi: *crkva, predromanička oltarna pregrada, Muncimir, antičke spolije, kasnosrednjovjekovno groblje, Matija II.*

U organizaciji Franjevačkog muzeja i galerije Gorica-Livno na aktualnom katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna istraženi su ostatci srednjovjekovne crkve posvećene Petru apostolu. Iskopavanja su se odvijala u tri kampanje između 2010. i 2013. godine.

Već su rezultati prve kampanje arheološkog iskopavanja, iz 2010. godine, dali potvrdu da se na groblju nalaze ostatci ranosrednjovjekovne crkve. Istraženom arhitekturom obuhvaćeni su dijelovi južnog i sjevernog perimetralnog zida te ostatci podnice, uz pretpostavku da se radi o naosu crkve. Da se radi o crkvenoj arhitekturi, potvrđeno je brojnim ulomcima crkvenog namještaja nađenog tijekom iskopavanja, a koji su analogni ranijim slučajnim nalazima na groblju¹.

Na osnovi kartografskih zabilješki, povijesnih izvora, sačuvane tradicije i ulomaka crkvenog namještaja slučajno nađenog krajem 19. stoljeća i ponovno 1980-ih godina, već se ranije pretpostavljalo da se na groblju nalaze ostatci ranosrednjovjekovne crkve. Još 1885. godine, na groblju u Rapovinama nađen je ulomak grede oltarne pregrade u koju je uklesan latinski natpis zavjetnog sadržaja koji govori o posveti crkve Petru apostolu. Radi se o natpisu kojeg je dedikant i donator, pripadnik onodobne livanjske vlastele, posvetio Petru apostolu za *spasenje duše svoje*². Istoj pregradi crkve zasigurno su pripadali i ulomci pluteja, također slučajno nađeni na groblju u Rapovinama, ukrašeni pleternim motivom plitkoreljefnih kružnica i međusobno isprepletenih troprutnih vrpca³. Topografska karta Livna i okolice (1686. – 1689.) prikazuje crkvu sv. Petra koja je nakon toga srušena. Sasvim sigurno se radi o istoj crkvi kojoj su pripadali ulomci crkvenog namještaja. Istoimeni titular na gredi crkvene pregrade i toponomastički zapis na karti iz 17. stoljeća, upućivali su da je crkva posvećena Petru apostolu bila u kultu u kontinuitetu od ranog srednjeg vijeka

do kraja 17. stoljeća. Analizom sačuvanih ulomaka reljefno ukrašenog crkvenoga namještaja, u prvom redu ulomaka oltarne pregrade, komparativnom metodom je određeno vrijeme gradnje crkve. Epigrafskim obilježjima natpisa na arhitravu⁴ te ukrasnim stilom i načinom izvedbe reljefno ukrašenih ulomaka, oltarna pregrada datirana je pred kraj 9. i početak 10. stoljeća, u vrijeme kneza Branimira i njegovog sljedbenika na prijestolju, Muncimira⁵.

U razdoblju između 3. i 20. listopada 2012. provedena je druga kampanja, a između 13. svibnja i 28. lipnja 2013. godine treća kampanja sustavnog arheološkog istraživanja na Groblju u Rapovinama⁶. U konačnici su gotovo u cijelosti istraženi temeljni ostatci crkvene arhitekture.

Arheološko istraživanje arhitekture srednjovjekovne crkve

U dvije protekle kampanje otkriveni su ostatci crkvene arhitekture koji se nastavljaju na ranije istražene dijelove južnog i sjevernog perimetralnog zida naosa crkve. Iskop je nastavljen u okomitoj stratigrafiji do sačuvane temeljne stope s vanjske i unutrašnje strane. U konstrukciju sjevernog zida inkorporirani su kameni blokovi iz nekog ranijeg rimskog objekta (sl. 1). Ranija pretpostavka da bi se moglo raditi o zidovima rimskog objekta čija je osnova poslužila kod gradnje predromaničke crkvice, nije prihvatljiva⁷. Nastavkom istraživanja otkriveno je da su u donjem dijelu zida, ispod kamenih blokova, uzidane spolije koje pripadaju reljefno ukrašenim ulomcima rimske arhitekture te nadgrobni spomenicima. Različiti rimski spomenici su korišteni kao kamena građa prilikom gradnje crkve, ali ona nije nastala na osnovama rimskog objekta. Poprečni zid, koji se pod pravim kutom veže na sjeverni perimetralni zid, ima istu konstrukciju s monolitnim blokom u donjem dijelu kao i zid na koji se veže. Utvrdili smo kako zid nakon 1,82

¹ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone arheološkog iskopavanja na katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 39, Split, 2012, str. 61-72.

² V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno, u: *Livanjski kraj u povijesti*, Split - Livno, 1994, str. 84.

³ V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici, str. 84-86. – M. PETRINEC - T. ŠEPAROVIĆ - B. M. VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*. Split, 1999, str. 85.

⁴ V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici, str. 84.

⁵ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 64.

⁶ Voditeljica iskopavanja je Marija Marić Baković, uz sudjelovanje apsoluta arheologije Josipa Križana. Terensku dokumentaciju izradio je Miran Palčok uz suradnju s geodetima Jozom Rimcem i Ružicom Jurić. Na iskopima su radila trojica radnika (Vinko Vrdoljak, Igor Miloloža, Marino Vidović).

⁷ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 60, bilj. 3.

sl. 1. Crkva sv. Petra, sjeverni zid, vanjska i unutrašnja strana.

m završava te se na njega veže podnica od uglačanih kamenih ploča (sl. 2). S nasuprotne strane tada pretpostavljenog prolaza u apsidu, istražen je jugoistočni ugao crkvene arhitekture. Iako je najvećim dijelom preslojen i uništen grobovima iz 19. stoljeća, na nivou temeljne stope otkriveni su ostatci zida koji se pod pravim kutom vežu na ranije istraženi, južni perimetralni zid⁸. Uočeno je kako u konstrukciji južnog zida nisu uzidani antički blokovi (sl. 3). Nakon premještanja nekoliko recentnih grobova, uglavnom iz 19. stoljeća, u istočnom dijelu crkvene arhitekture otkriveni su temeljni ostatci apside⁹. Oblik apside je zaobljen i pomalo izdužen, ne tvoreći oblik pravog polukruga. Tijekom istraživanja u produžetku sjevernog zida je otkriven fragment koji je podvučen pod grobnicu obitelji Marijanović iz 1818. godine te se dijelom izdvaja prema apsidi. Iako nepotpun, ovaj fragment zida bio je ključan kod rekonstrukcije izvornog oblika crkve te kasni-

⁸ Za potrebe istraživanja dislocirano je pročelje groba iz 19. stoljeća. Prema sačuvanom natpisu, ukop je iz 1828. godine i pripada obitelji Kasalo.

⁹ Kako bi se istražila apside, dislocirani su recentni grobovi (grobovi G i H) te grob Vuinović iz 1827. godine s monolitnim križem na pročelju.

sl. 2. Ostatci podnice 2 u prolazu prema apsidi.

sl. 3. Crkva sv. Petra, južni zid.

jih zahvata na njoj arhitekturi. Otkriveni dio zida pruža se u nastavku sjevernog perimetralnog zida i vjerojatno je dio iste osnove zida. Kako se navedeni fragment zida nalazi izvan zatečenog perimetra crkvene arhitekture, jasno je da ne pripadaju istom vremenskom razdoblju gradnje (sl. 4). Uslijed oštećenja crkvene arhitekture u određenom razdoblju, po svemu sudeći je došlo do zahvata na sakralnom objektu. Novim poprečnim sjeveroistočnim i jugoistočnim zidom prostor naosa je neznatno skraćen. Sukladno navedenom te proučavanjem terenske

sl. 4. Tlocrt istražene arhitekture crkve sv. Petra (uradio: M. Palčok).

sl. 5. Temeljni ostatci apside.

dokumentacije, uočeno je kako je izvorni oblik apside bio polukrug koji se naslanjao na izduženi pravokutni prostor naosa za razliku od zatečenog, gotovo kvadratnog naosa¹⁰. U sjeverni dio zida apside uklopljen je kameni blok, vjerojatno iz antičke arhitekture. Blok je ugrađen nakon rušenja sjeve-

¹⁰ U razumijevanju sačuvanih dijelova crkvene arhitekture, svojim sugestijama nam je pomogao gospodin Miran Palčok koji je izradio kompletnu arheološku dokumentaciju istraženog lokaliteta.

roistočnog dijela arhitekture kako bi se apside spojila s novim perimetralnim sjeveroistočnim zidom crkve (sl. 5). Na ostacima zidova nema vidljivih tragova raščlambe u vidu pilona ili lezana. Ipak, na južnom perimetralnom zidu, koji je gotovo čitavom dužinom preslojen arhitekturom grobnica iz 19. stoljeća, uočljivo je proširenje jednog dijela zida bliže zapadnom pročelju te se nameće pitanje radi li se o ostacima pilona predromaničke crkve. Zapadno pročelje crkve je većim dijelom uništeno i raskršeno novovjekovnim grobovima. Jugozapadni ugao nije sačuvan, preslojen je arhitekturom grobnice Jurkić iz 1852. godine. Fragment zida orijentacije istok-zapad, uzdužno presječen arhitekturom grobnice iz 20. stoljeća te uvučen u odnosu na sačuvani sjeverozapadni dio pročelja crkve, dao nam je osnovu za pretpostavku kako je crkva na pročelnoj strani imala nešto užu ulazni prostor, pretpostavljamo u funkciji predvorja, eventualno zvonika. Ostaci zida koji bi s južne strane bio paralelan zatečenom dijelu sjevernog zida, te bi se time potvrdila pretpostavka o izdvojenom ulaznom prostoru, nisu zatečeni. Grob biskupa Augustina Miletića (†1831.), koji se nalazi zapadno od pročelja, prema predaji je bio u crkvi. Nažalost, sâm grob, orijentacije sjever-jug sa sarkofagom i križem, onemogućava nam istraživanje tog dijela arhitekture. Eventualni ostatci pročelne strane crkve vjerojatno su uništeni ukopom ovog groba te groba fra Frane Ivekića († 1853.). Biskupov grob

sl. 6. Temeljni ostatci crkve sv. Petra na groblju u Rapovinama.

je do vrha ispunjen kostima¹¹ te je bez čišćenja i konzervacije grobnice teško utvrditi je li bilo eventualnog korištenja ostataka crkvene arhitekture.

Otkrivanjem navedenih dijelova arhitekture, u osnovama je definiran oblik crkve. Crkva je u tlocrtu četverokutna naosa, glatkih nerasčlanjenih zidova, orijentacije istok-zapad, s istaknutom polukružnom apsidom na istoku (sl. 6). Apsida je bila bačvasto presvođena, dok je strop naosa najvjerojatnije bio ravan i izrađen od drvene građe. Ulazni prostor u crkvu predstavljao je nešto užji prostor od kojeg je sačuvan tek dio sjevernog zida. Fragmentirani ostatci arhitekture izvan definiranog prostora crkve ukazuju na građevinske intervencije tijekom osam stoljeća postojanja. Dužina crkve od pročelja naosa do tjemena apside iznosi 8,70 m, a skupa s

¹¹ Nakon premještanja biskupovih ostataka na Goricu u Livno 1881. godine, grobnica, koja je do tada imala ulogu hodočasničkog mjesta, postala je odlagalište kostiju iz grobova koji su dislocirani gradnjom novih grobnica.

sl. 7. Ostatci podnica u istraženom dijelu naosa crkve sv. Petra.

uvučenim zidom oko 10 m, širina crkve s vanjske strane je oko 6 m te 4,85 m u unutrašnjosti. Prosječna širina zidova je oko 0,60 m, a najveća sačuvana visina zidova s temeljnom stopom je 1 m. Unutrašnjost crkve imala je popločane podove. Ostatci podnica sačuvani su fragmentirano što je uvjetovano poremećenošću slojeva, posebno zbog ukopa kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih grobova (sl. 7). Iako sačuvane u fragmentima, podnice su jedan od ključnih elemenata pri utvrđivanju svih zahvata na crkvi. Jasno se mogu odrediti ostatci triju podnica od kojih dvije možda pripadaju približno istom vremenu gradnje (podnica 1 i podnica 2). Ostatci podnice u naosu djelomično su sačuvani uzduž unutrašnje strane sjevernog zida crkve (podnica 1). Dijelom je složena od kamenih ploča rimske arhitekture među kojima su ulomci reljefno ukrašenog vijenca te profiliranog arhitrava. Ostatci podnice su uništeni novovjekovnom grobnicom obitelji Jurkić koja je za potrebe istraživanja demontirana i uklonjena zahvaljujući susretljivosti njezinih vlasnika¹². Nažalost, ostatci podnice nisu sačuvani, a u samoj grobnici su nađeni uzidani ulomci predromaničke oltarne pregrade¹³. U apside i dijelu naosa otkriven je dio podnice od bijelih, lijepo klesanih i uglačanih

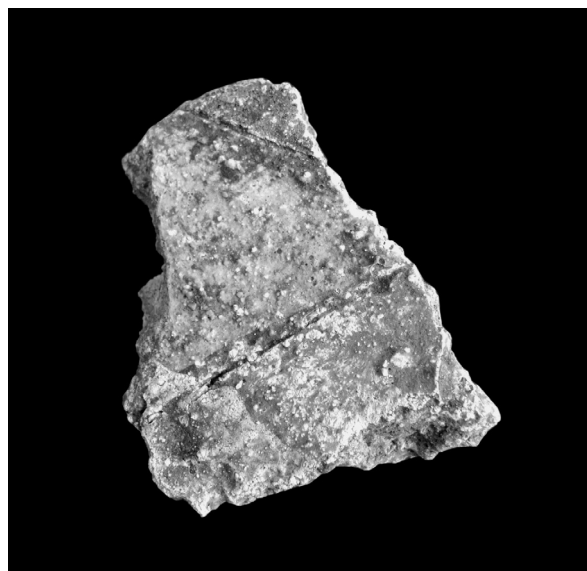
¹² Obitelji Jurkić se zahvaljujemo na velikom razumijevanju i susretljivosti kako bi se ostatci crkve istražili.

¹³ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 62-63, sl.12.

sl. 8. Podnice 2 i 2a u naosu i apsidi, probijene recentnim grobovima.

ploča slaganih na podlozi od vapnene žbuke (podnica 2). Ispod fragmenata ove podnice otkriveni su ostatci podnice od masivnih kamenih ploča koji se pružaju gotovo do polovine naosa (podnica 2a) (sl. 8). Ostatci zatečenih podnica se uklapaju u osnovu zatečene arhitekture te ih pripisujemo kasnijim graditeljskim fazama. Prema arheološkoj stratigrafiji i dokumentaciji situacije na terenu, mogli smo uočiti sloj gorenja ispod podnica te iznad kasnosrednjovjekovnih grobova. Uzorci gara su prikupljeni za potrebe radiokarbonske analize. Svaka od navedenih podnica slagana je na podlozi od vapnene žbuke. Uzeto je dvadesetak uzoraka vezivnog sredstva kako bi se, nakon analize sastava, utvrdile pripadajuće faze gradnje¹⁴. S unutrašnje strane sjeveroistočnog zida prolaza u apsidi, uočen je fragment lijepljene uglačane žbuke. S obzirom na veliku koncentraciju uglačane žbuke koja je fragmentirana nalažena u prostoru apsida, moguće je utvrditi kako su unutrašnji zidovi apsida bili ožbukani. Kako se fragment žbuke na dnu navedenog zida veže na ploče podnice 2 u apsidi, jasno je da pripadaju istoj graditeljskoj fazi. Sporadično su nađeni manji komadi bojane žbuke što ukazuje na ukrašavanje crkve, odnosno apsida freskama. Namazi boje na pronađenim ulomcima su tanki. Uz sitne ulomke

sl. 9. Fragment oslikane zidne žbuke.

bojane crvenkastom i tamnosivom bojom, posebno je vrijedan fragment žbuke sa sačuvanom plavom, crvenom i oker bojom te dijelom urezanog motiva romba (sl. 9). Nažalost, uzorci su mali da bi se mogao definirati motiv ukrašavanja te ujedno stilski i kronološki odrediti vrijeme nastanka freski. Moguće je prepoznati tek dio geometrijske kompozicije u motivu romba. Također možemo uočiti određenu sličnost u činjenici kako su upravo predromanički reljefi bili bojani plavom, crvenom i oker bojom.

Crkva je građena od lomljenog vapnenca slagana u polupravilne redove vezane žbukom u kombinaciji s monolitnim blokovima iz nekog rimskodobnog objekta, prema utvrđenom sistemu zidanja

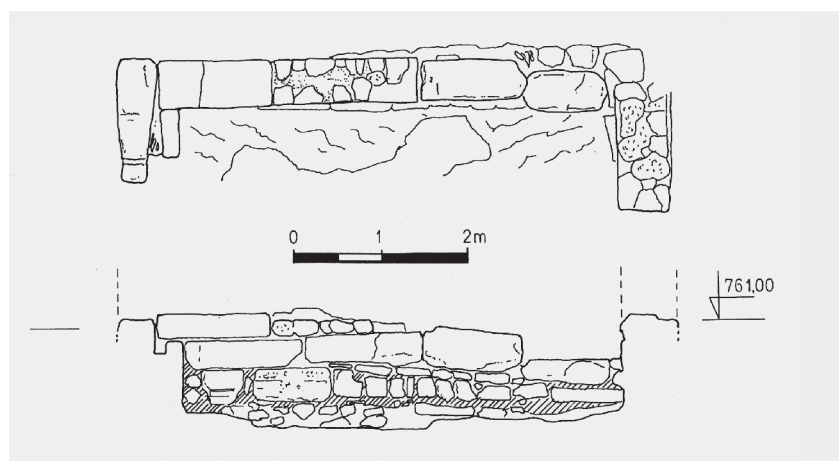
¹⁴ U nedostatku financijskih sredstava, do objave ovog rada analize žbuke nisu provedene. Nadamo se da će rezultati provedenih analiza, uključujući i radiokarbonsku analizu, potkrijepiti ovdje iznesene pretpostavke ili donijeti neke nove spoznaje koje će doprinijeti istraženosti ovog lokaliteta.

(sl. 10). Temeljno kamenje povezano glinom slagano je na meki vapnenac-zdravicu. Iznad se diže zid vezan žbukom, s tim da su se kod prvih redova zidanja koristili blokovi rimske arhitekture na koje se nastavljalo već tradicionalno zidanje slaganja redova kamenja na oba lica zida, a razmak između se ispunjavao žbukom i šljakom. Prema sačuvanim elementima prozorske konstrukcije, prozorski otvori su završavali lukom uokvirenim radijalno položenim klesancima. O broju, položaju i veličini otvora na crkvi, teško je nagađati.

Sjeverno od istraženih ostataka arhitekture crkve otvorena je sonda kojom je obuhvaćena kosina platoa na kojemu je ona podignuta. Otvaranjem sonde utvrđeno je kako se groblje postepeno širilo na prostoru oko crkve. Vidljivi su ostatci grobne arhitekture i utonulog stećka, ali urušeni novovjekovnim grobnicama. Kameni monolitni blokovi u podnožju platoa ukazuju na konsolidiranje ili umjetno oblikovanje manjeg platoa koji se sjevernom stranom izdiže iznad okolnog prostora. Sličan monolitni blok nađen je u iskopu kod jugozapadnog ugla crkve.

Opremanje crkve kamenim namještajem

Ulomci oltarne pregrade nađeni tijekom arheološkog iskopavanja 2012. i 2013. godine, koji su i tema ovoga rada, stilski i kronološki se uklapaju u ranije nađene ulomke crkvenog namještaja te time potvrđuju ranije iznesene zaključke¹⁵. Svojim ukrasnim stilom i načinom izvedbe te epigrafskim obilježjima, ulomci pregrade datirani su pred kraj 9. i početak 10. stoljeća, u vrijeme kneza Branimira i njegovog sljedbenika na prijestolju, Muncimira¹⁶, te se pripisuju klesarskoj radionici sa sjedištem u Kninu, iako je njezina djelatnost bila široko rasprostranjena. Klesarska izvedba ove radionice prepoznaje se na većem broju objekata, od Knina i Benkovca do Glamoča i Drvara, pa tako i na području ranosrednjovjekovne županije Hlivno¹⁷. Možda je donator ove crkve bio upravo župan Želimir koji se spominje u ispravi kneza Muncimira iz 892. godine, a što se uklapa u vremenski okvir djelovanja spomenute radionice. Ime donatora, njegovu ulogu

sl. 10. Uzdužni presjek i tlocrt sjevernog perimetralnog zida.

u društvu i kod gradnje crkve posvećene Petru apostolu, nažalost, nismo potvrdili arheološkim nalazom. Također nismo našli ni elemente eventualnog zabata. Pripadnost oltarne pregrade navedenoj radionici poznatoj kao *Dvorska klesarska radionica*, uz mrežu troprutih ortogonalno razvrstanih kružnica, potvrđuju i obilježja arhitrava karakteristična za ovu radionicu¹⁸ te paleografske osobitosti natpisa na njemu¹⁹. Ulomci crkvenog namještaja jako su fragmentirani i razbacani po čitavom lokalitetu što je posljedica znatnog širenja groblja, posebno od polovine 19. stoljeća do novijeg doba. Neki od ulomaka su toliko sitni da se tek prepoznaje dio troprute trake. Sačuvani su uglavnom ulomci pluteja te manjim dijelom ulomci pilastra, stupića i kapitela. Najbolje sačuvani ulomci nađeni su kao spolije u grobovima, kao što je to slučaj s ranije nađenim ulomkom arhitrava. Od ukrasnog repertoara zastupljeni su: mreža troprutih kružnica dijagonalno presječenih troprutim trakama, mreža učvorenih troprutih kružnica, uglati pletter te tropruta pletenica. Motiv križa pod arkadom ukrašenom troprutim dvopletom uobičajen je u predromaničkom repertoaru na širem prostoru Mediterana – u Rapovinama se radi o jednostavnijoj izvedbi ovog motiva²⁰. S obzirom na najveću koncentraciju ulomaka, mreža troprutih kružnica dijagonalno presječenih troprutim trakama je glavni motiv ukrašavanja pluteja

¹⁵ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 60-63. – V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici, str. 81-88.

¹⁶ DELONGA, Latinski epigrafički spomenici, str. 84-86.

¹⁷ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 64.

¹⁸ N. JAKŠIĆ, Varvarina Praeromanica, *Studia Varvariana* 1, Zagreb - Motovun, 2009, str. 31.

¹⁹ V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici, str. 86.

²⁰ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, 62-63, sl. 12.

sl. 11. Impost i kamenica inkorporirani u suhozidnu konstrukciju.

oltarne pregrade. Također je i dio pluteja bio ukrašen mrežom učvorenih troprutih kružnica²¹. Dok su navedene mreže reljefno ukrašavale središnja polja pluteja, kod rubnih dijelova se ponavlja motiv okomito položene troprute pletenice samostalno ili u kombinaciji s drugim motivima. Dimenzije trabeacije, a samim tim i oltarne pregrade, otprilike bi trebale odgovarati dimenzijama unutrašnjosti crkve, što znači oko 4,80 m. Kasnije pregradnje i devastacije, fragmentiranost i nedostatak ulomaka crkvenog namještaja, onemogućavaju nam rekonstrukciju interijera i elemenata oltarne pregrade. Zbog već spomenute poremećenosti slojeva, ne može se odrediti ni položaj oltarne pregrade pred svetištem. Debljina pluteja iznosi 18,5 – 19 cm, uz pretpostavljenu visinu od oko 1 m. Svi elementi izrađeni su od mekog kamena vapnenca nastavljajući se na kasnoantičku tradiciju.

Na lokalitetu je nađen ulomak mramorne ploče za kojeg smo pretpostavili da je pripadao oltarnoj menzi. Uz nekoliko ulomaka imposta ranije nađenih na lokalitetu²², u suhozidnoj konstrukciji koja se protezala u pročelju novovjekovne grobnice Jurkić²³, vjerojatno kao ispuna iskopa za grobnicu,

nađeni su ugrađeni impost i kamenica za posvećenu vodu koji su pripadali inventaru crkve (sl. 11). Impost oblika naopako okrenute krnje piramide s donje strane ima kružno udubljenje za nasad stupa promjera 12 cm (dimenzije: 26 x 36 x 29 (12,5) cm; inv. br. FMGG 7199). Kamenica je zaobljenih vanjskih rubova s pravokutnim udubljenjem za vodu, s tim da je jedna od stranica plića (dimenzije: 26 x 49,5 x 34 cm; inv. br. FMGG 7200). Najmanje jednom plohom je bila prislonjena uza zid, ali nije isključeno da je bila uglavljena u udubljenje na zidu s obzirom na grubu klesarsku obradu vanjskih stranica. Iako nemaju posebna stilska obilježja, pretpostavljamo da impost i kamenica pripadaju kasnijem opremanju crkve, nakon razdoblja predromanike.

Uz ulomke crkvenog namještaja, na lokalitetu su nađeni ulomci arhitektonskih elemenata. Nekoliko ulomaka pripada konstrukciji prozorskih otvora. Pravokutna prozorska greda klesana u jednom komadu u obliku slova *L* završavala je lukom; pretpostavljamo da su radialno položeni klesanci uokvirivali lučni prozorski otvor. Ulomci sedre ukazuju na bačvasto svođenje apside. Na lokalitetu su nađeni i kameni dijelovi arhitekture s manjim četvrtastim udubljenjima za metalne vezivne dijelove.

²¹ V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 83.

²² M. MARIĆ BAKOVIĆ, *Izvješće o rezultatima prve sezone*, str. 62, sl. 6.

²³ Prvobitno se mislilo da se radi o zapadnom pročelnom zidu crkve (zid 3). Tijek istraživanja pokazao je da se radi o suhozidu.

Pregled ulomaka predromaničkog crkvenog namještaja²⁴

1. Ulomak pluteja oltarne pregrade na kojem je reljefno uklesan motiv križa u kombinaciji s troprutim pleterom. Na vrhu ukrasnog polja je križ pod arkadom, ispod je mreža od uglatog troprutog pletera. Križ je proširenih krakova s urezanim rubnom profilacijom. Čitava kompozicija obrubljena je troprutim dvopletom. Pletenica je, kao i rubni dijelovi ulomka, velikim dijelom otučena. Mreža pletera prekinuta je u donjem dijelu otučenog spomenika.

Dimenzije: 41 x 24,5 x 16,5 cm

Inv. br. FMGG 6650

Lit. M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 62-63

2. Ulomak je obijen sa svih strana, sačuvan je fragment troprute trake.

Dimenzije: 11 x 6,1 x 5,6 cm

Inv. br. FMGG 6651

Lit. M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 63

3. Ulomak je obijen sa svih strana, sačuvan je fragment troprute kružnice.

Dimenzije: 12,5 x 8 x 5,6 cm

Inv. br. FMGG 6652

Lit. M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 63

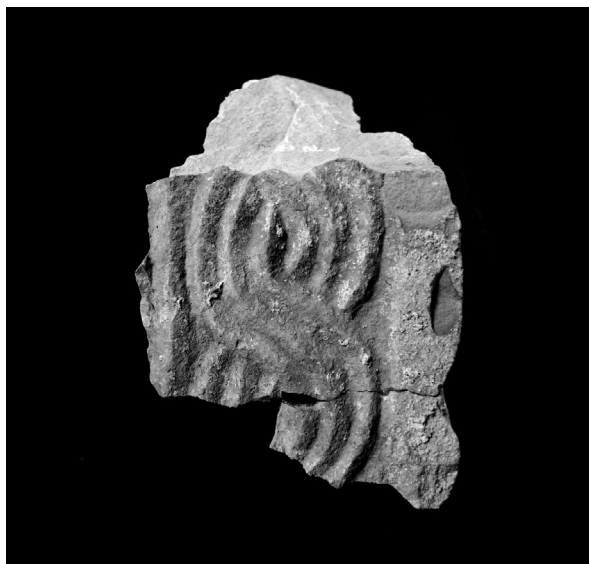
²⁴ Ovim pregledom su obuhvaćeni i prethodno objavljeni ulomci oltarne pregrade nađeni tijekom iskopavanja (M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 60-63), a obuhvaćeni su i raniji slučajni nalazi s istoga lokaliteta, koji su također objavljeni (M. PETRINEC - T. ŠEPAROVIĆ - B. M. VRDOLJAK, Arheološka zbirka, str. 85, kat. 214, 215. - V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici, str. 81-88).

4. Ulomak pilastra uz vanjsku rubnu letvu ispunjen je motivom okomito postavljene oble troprute pletenice. Vanjska desna strana ima dio žlijeba za utor elementa oltarne pregrade.

Dimenzije: 10,5 x 10,1 x 11 cm

Inv. br. FMGG 6653

Lit. M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 63

6. Ulomak pluteja reljefno je ukrašen motivom troprute kružnice dijagonalno presječene troprutim trakama. Ulomak je obijen sa svih strana.

Dimenzije: 11 x 9 x 4,5 cm

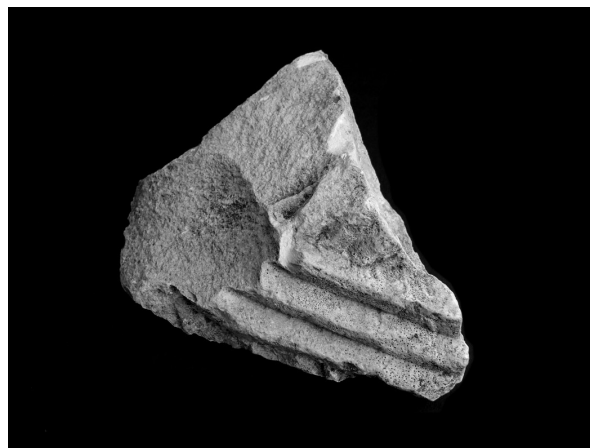
5. Ulomak pluteja oltarne pregrade reljefno je ukrašen motivom troprute kružnice dijagonalno presječene troprutim trakama. Ulomak je obijen sa svih strana.

Dimenzije: 12,8 x 10 x 7 cm

7. Od ulomka pluteja sačuvan je fragment troprute trake. Ulomak je obijen sa svih strana.

Dimenzije: 12 x 9 x 4,5 cm

8. Ulomak pluteja oltarne pregrade razlomljen je na četiri dijela koja se međusobno spajaju. Reljefno je ukrašen motivom troprute kružnice dijagonalno presječene troprutim trakama. Ulomak je naknadno uzidan te su sačuvani ostatci žbuke.

Dimenzije: 9,4 x 12,9 x 5 cm

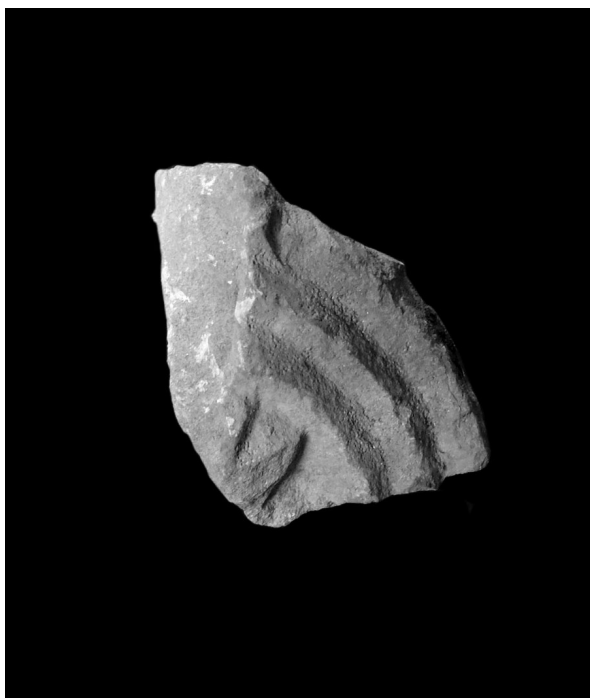
Inv. br. FMGG 7175

9. Od ulomka pluteja sačuvan je fragment troprute kružnice.

Dimenzije: 7,2 x 5 x 6 cm

Inv. br. FMGG 7176

10. Sačuvan je rubni dio pluteja na kojem se vidi tropruta okomita pletenica. Bočna ploha je glatka. Sačuvan je i dio stražnje strane tako da imamo debljinu pluteja. Ostatak pluteja i gornji dio su obijeni.

Dimenzije: 13,4 x 9,5 x 18,5 cm

Inv. br. FMGG 7177

11. Ulomak pluteja ukrašen je troprutom kružnicom dijagonalno presječenom troprutim trakama.

Dimenzije: 8,8 x 15,5 x 9,5 cm

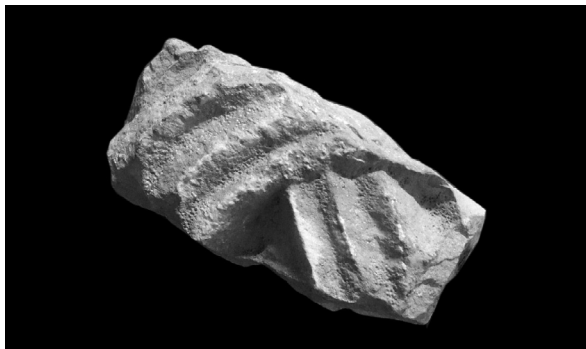
Inv. br. FMGG 7180

12. Od ulomka pluteja sačuvan je dio troprute kružnice dijagonalno presječene troprutom trakom.

Dimenzije: 4 x 8,7 x 3,8 cm

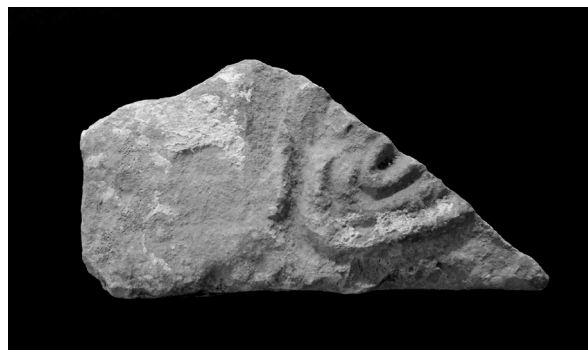
Inv. br. FMGG 7183

15. Ulomak rubnog dijela oltarne pregrade. Sačuvan je dio reljefnog ukrasa koji predstavlja ugaoni završetak troprute mreže.

Dimenzije: 7 x 14, 4 x 10,2 cm

Inv. br. FMGG 7182

13. Ulomak pluteja je obijen sa svih strana. Sačuvan je ulomak ukrašen troprutim pleternim ukrasom koji završava uglato.

Dimenzije: 5,8 x 15,5 x 9,8 cm

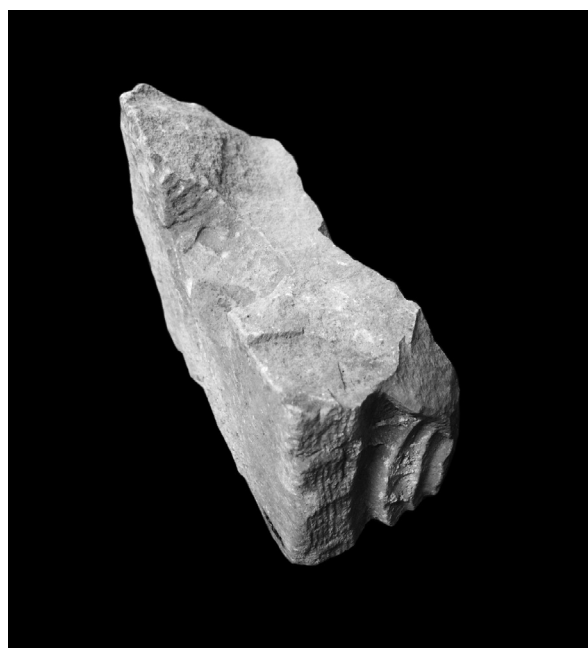
Inv. br. FMGG 7182a

16. Sačuvan je ulomak rubne strane pluteja s dijelom bočnog utora. S prednje strane vidi se dio rubne letvice te dio troprute okomite pletenice. Ulomak je obijen sa stražnje strane.

Dimenzije: 11,3 x 6,5 x 14,5 cm

Inv. br. FMGG 7184

14. Ulomak pilastra oltarne pregrade sačuvan je rubnim dijelom na kojem se s prednje strane vidi rubna traka i dio troprute okomite pletenice. S vanjske strane sačuvan je dio žlijeba s tragovima klesarske zubače.

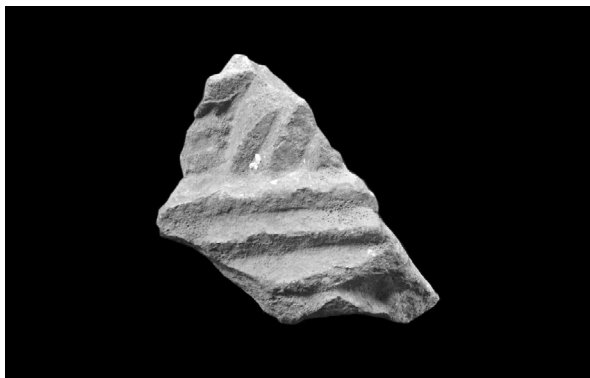
Dimenzije: 8,1 x 6,5 x 8,5 cm

Inv. br. FMGG 7178

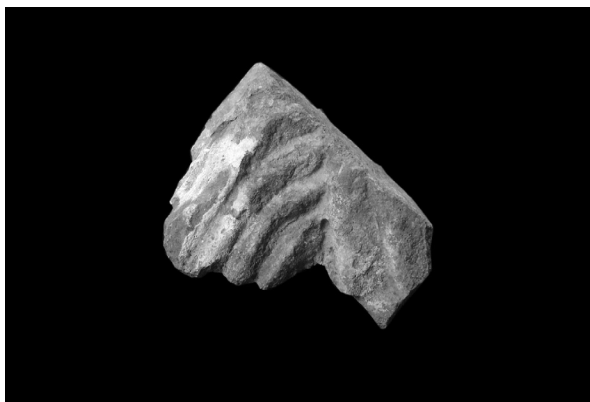
17. Od ulomka pluteja sačuvan je fragment troprutog pletera.

Dimenzije: 8,5 x 5 x 4,3 cm

18. Od ulomka pluteja sačuvan je fragment troprutog pletera.

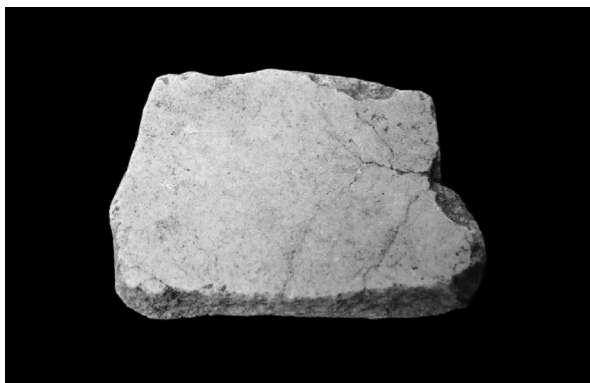
Dimenzije: 6,5 x 6,4 x 3,8 cm

19. Ulomak mramorne oltarne menze odlomljen je sa svih strana. Glatke je, neukrašene površine.

Dimenzije: 10 x 7,3 x 2,4 cm

Inv. br. FMGG 7186

20. Ulomak zaobljenog kapitela između dvije rubne letve ispunjen je reljefnim motivom troprutih arkada koje se međusobno spajaju.

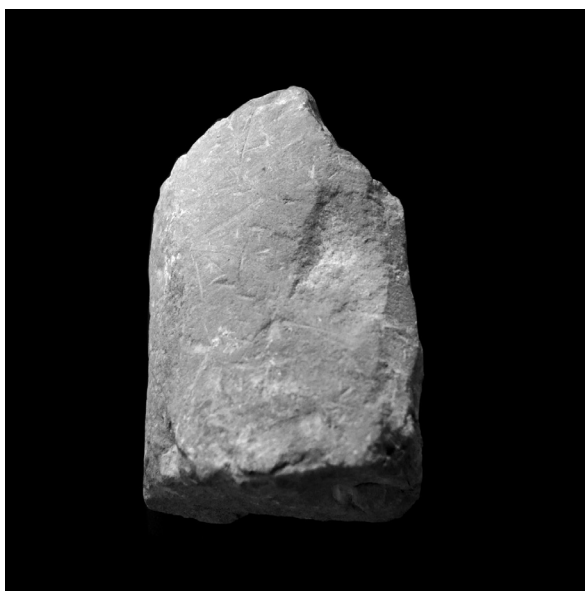
Dimenzije: 13,7 x 13,5 x 5,6 cm

21. Ulomak stupića je zaobljen, ostatak je odlomljen.

Dimenzije: 12 x 10,2 x 8 cm

Inv. br. 7193

22. Ulomak polustupića sačuvan je prednjim zaobljenim dijelom te manjim fragmentom bočne i donje stranice. Površina je nasumično ukrašena klesarskim alatom.

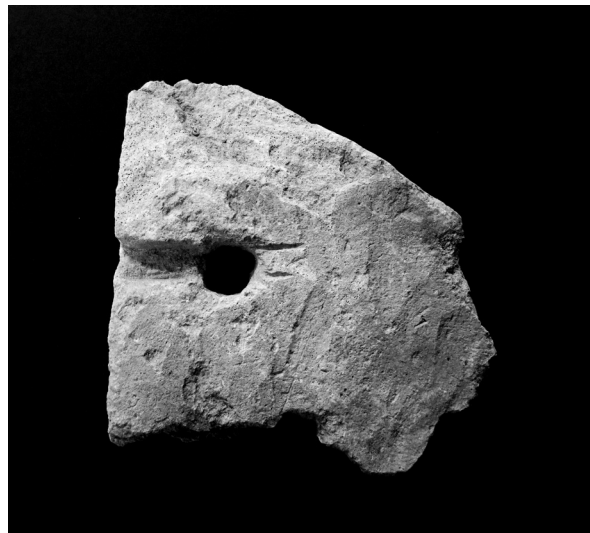
Dimenzije: 8,6 x 8,9 x 2,7 cm

Inv br. 7179

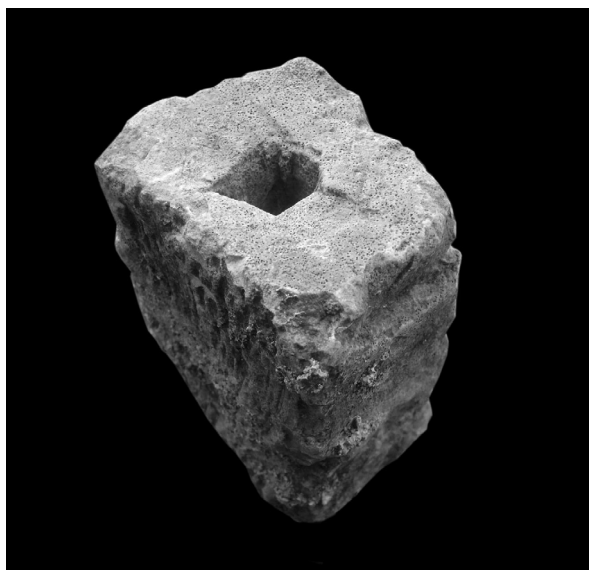
24. Ulomak oltarne pregrade (?) s rupom i kanalom za vezivanje. Ulomak je neukrašen.

Dimenzije: 16,5 x 16,5 x 4,3 cm

23. Ulomak je četvrtastog oblika sa sačuvanom kvadratnom rupom na vrhu; vide se tragovi klesarskog alata.

Dimenzije: 10,8 x 9,2 x 6,4 cm

25. Greda oltarne ograde sastavljena je od tri ulomka. Gornja zona grede ukrašena je reljefnim motivom kuka usmjerenih nadesno. Između ukrasnog i natpisnog polja nalazi se središnje rebro koje je s donje strane ukrašeno motivom kimatija. Natpisno polje u donjoj zoni grede sadrži tekst koji govori o posveti crkve sv. Petru apostolu: ...FERRE DIGNATVS EST AT HONORE(m) BEATI PETRI AP(osto)LI P(ro) REMEDIO ANIME SVE...

Dimenzije: 121,9 x 25,6 x 16 cm

Inv. br. 259 (Zemaljski muzej BiH)

Lit. V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici, str. 84, sl. 2.

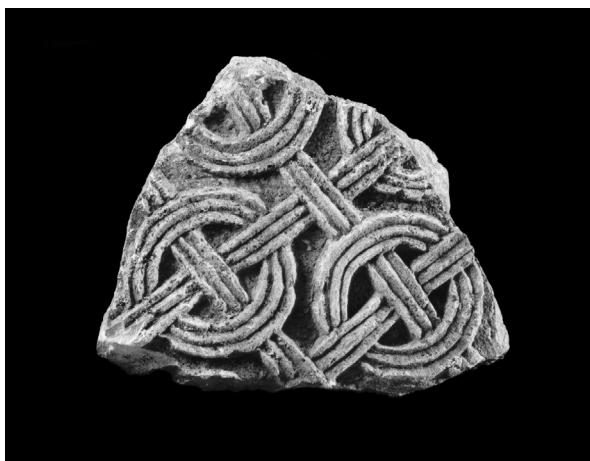

26. Ulomak pluteja oltarne ograde reljefno je ukrašen troprutim kružnicama dijagonalno presječenim troprutim trakama. Ulomak je obijen sa svih strana.

Dimenzije: 39 x 30 x 19 cm

Inv. br. FMGG 131

Lit. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 83, T. I, d. - M. PETRINEC - T. ŠEPAROVIĆ - B. M. VRDOLJAK, *Arheološka zbirka*, str. 85, kat. 214.

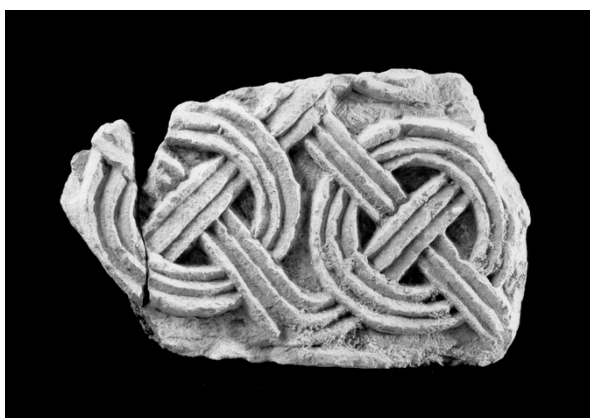

27. Ulomak rubnog dijela pluteja reljefno je ukrašen troprutim kružnicama dijagonalno presječenim troprutim trakama.

Dimenzije: 34 x 24 x 19 cm

Inv. br. FMGG 132

Lit. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 83, T. I, c. - M. PETRINEC - T. ŠEPAROVIĆ - B. M. VRDOLJAK, *Arheološka zbirka*, str. 85, kat. 215.

28. Ulomak rubnog dijela pluteja oltarne ograde ukrašen je mrežom učvorenih troprutih kružnica.

Dimenzije: ? cm

Inv. br. (Zemaljski muzej BiH)

Lit. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 83, T. I, e.

29. Ulomak rubnog dijela pluteja oltarne ograde ukrašen je mrežom učvorenih troprutih kružnica. Sačuvan je dio polja i gornje rubne plohe pluteja.

Dimenzije: ? cm

Inv. br. (Zemaljski muzej BiH)

Lit. V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 83, T. I, f.

Antičke spolije

U temeljnim zidovima i u podnici naosa srednjovjekovne crkve ugrađeni su antički spomenici, a kod zidanja su korišteni monolitni blokovi nekog antičkog zdanja. Elementima rimske arhitekture pripadaju profilirani ulomci arhitrava, reljefno ukrašeni ulomci vijenca te monolitni kameni blokovi (sl. 12). Svi su uklopoljeni u arhitekturu srednjovjekovne crkve. Ukrašeni dijelovi ugrađeni u temelje nisu bili čak ni vidljivi dok je građevina stajala. Zaseban element predstavlja ulomak cipusa s dijelom latinskog natpisa (sl. 12a) ugrađen u temelj sjevernoga zida²⁵. Ulomke antičkih spomenika ne možemo ve-

sl. 12. Antičke spolije u arhitekturi srednjovjekovne crkve.

²⁵ Uz ulomak cipusa nađen je još jedan epigrafski ulomak. Obradom rimskih spomenika i natpisa bavit ćemo se posebno.

zati uz neku antičku arhitekturu u neposrednoj blizini budući da nisu pronađeni nikakvi ostatci koji bi na to upućivali. Zbog neistraženosti, ne možemo isključiti tu mogućnost, ali za sada pretpostavljamo kako je materijal vjerojatno dopremljen iz ruševina antičkog Livna s jednog ili više razrušenih objekata²⁶. Dok su kameni blokovi uglavnom korišteni na način i u izvornoj funkciji kakvu su imali i kod gradnje antičkog objekta, reljefno ukrašeni elementi zgrade te epigrafski spomenici su razlomljeni te korišteni kao kamena građa. Antičke i kasnoantičke spolije nisu rijetkost u ranosrednjovjekovnim crkvama²⁷. To je razumljivo s obzirom da su crkve građene na tlu ili u neposrednoj blizini antičkih naselja čije se ruševine koriste kao kamena građa. Uzidavanje reljefno ukrašenih i epigrafskih spomenika u temelje, gdje neće biti vidljivi, pokazuje da se kod gradnje ove crkve takav materijal koristio bez ikakva uvažavanja starine.

Građevinske intervencije, obnove i rušenje crkve

U razdoblju od kraja 9. ili početka 10. stoljeća do kraja 17. stoljeća, crkva je doživjela nekoliko građevinskih intervencija. Na osnovi terenskih opažanja te analizom pokretnih nalaza, ne oslanjajući se isključivo na pretpostavke, možemo približno odrediti slijed graditeljskih faza koje se odnose na preoblikovanje unutrašnjosti crkve ili zahvate na njevoj arhitekturi. Sv. Petru, izvornom titularu crkve, čije se ime nalazi na arhitravu predromaničke oltarne pregrade, crkva je bila naslovljena sve do njenog rušenja čemu u prilog ide natpis s topografske karte Livna i okolice (1686. – 1689.)²⁸. Sukladno istraženim ulomcima oltarne pregrade, vrijeme gradnje crkve stavlja se pred kraj 9. i početak 10. stoljeća. Elementi reljefno ukrašenog crkvenog namještaja daju nam uvid u opremanje predromaničke crkve čiji su perimetri pravokutni s istaknutom polukružnom apsidom na istoku. Unutrašnjost crkve bila je podijeljena oltarnom pregradom od koje su

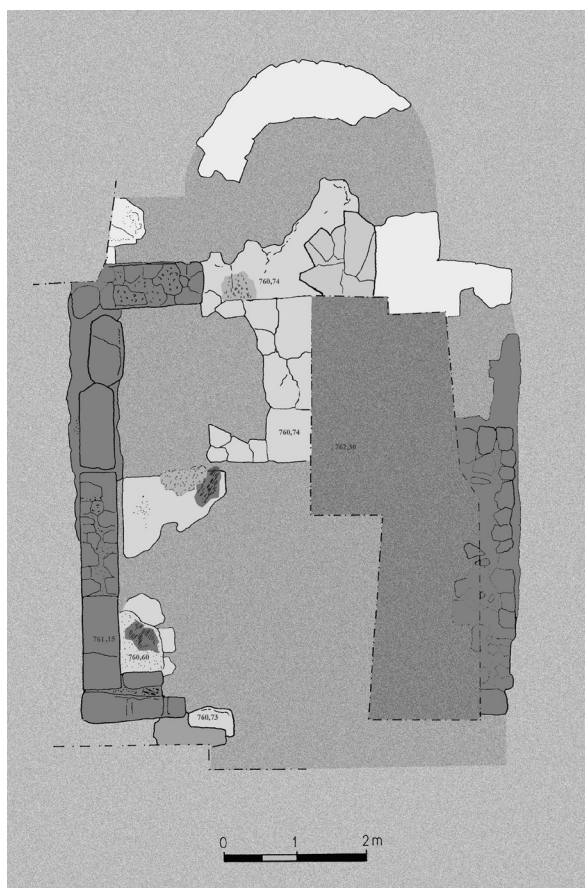
²⁶ Rimsko naselje *Bariduum*, za koje se pretpostavlja da se nalazilo na području samog Livna, nije arheološki istraživano. Na mogućnost urbanog naselja, osim zaštićenog prirodnog položaja, sjecišta cestovnih smjerala i bogatih izvora vode, pokazuju ostatci rimskog vodovoda, opeke, rimski novac i velika količina arhitektonskih ulomaka te nadgrobnih spomenika.

²⁷ I. BABIĆ, Spolije na tlu ranosrednjovjekovne Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 33, Split, 2006, str. 105-108.

²⁸ *Livanjski kraj u povijesti*, Livno - Split, 1994.

sačuvani dijelovi pluteja, pilastra, arhitrava, stupića i kapitela. Podnica iz vremena gradnje crkve vjerojatno nije sačuvana. Nije utvrđeno je li već u ovoj fazi crkva bila i oslikana. Nije sasvim jasno ni je li u isto vrijeme nastao uži ulazni dio u crkvu. Postoje naznake da se ipak radi o istodobnoj gradnji naosa i navedenog zida, iako su temeljni ostatci čitavog pročelja crkve izrazito slabo sačuvani. Ukoliko se radilo o aksijalno postavljenom zvoniku na pročelju crkve, što je jedno od obilježja dalmatinske predromanike i rane romanike²⁹, za to nemamo pouzdanih pokazatelja budući da nije poznata niti širina sjevernog zida koji je uzdužno presječen³⁰. Na lokalitetu nisu nađeni ulomci oltarne pregrade sa značajkama razdoblja nakon predromanike. Prvi pouzdani zahvati u crkvi vezani su najvjerojatnije uz uklanjanje oltarne pregrade do čega općenito dolazi od 12. stoljeća³¹. Činjenica da smo ulomke predromaničke pregrade našli ugrađene u samu arhitekturu crkve ukazuje da je u određenom vremenu uklonjena, a naknadno i korištena kao građevni materijal kod obnove crkve, ali očito s određenim vremenskim odmakom.

Tijekom kasnog srednjeg vijeka u crkvi i oko nje nastaje groblje. Tada predromanička zavjetna crkva dobiva grobljansku funkciju, a tijekom ranog novog vijeka i ulogu župne crkve. Grobovi u crkvi su iz vremena prije njene obnove. Na cijelom prostoru crkve utvrđen je sloj gorenja koji je nastao prije 17. stoljeća. Većim građevinskim intervencijama prethodilo je rušenje dijela predromaničke crkve što se dogodilo približno u 15. stoljeću. Na osnovi nekoliko elemenata sačuvane arhitekture, utemeljena je pretpostavka kako je naos predromaničke crkve skraćen zauzimajući gotovo kvadratan oblik. Polukrug apsida je novim zidovima spojen s nešto kraćim prostorom naosa. Tako je apsida na račun prostora naosa dobila na dubini gubeći izvorni po-

sl. 13. Tlocrt naosa nakon zahvata na arhitekturi predromaničke crkve s ostacima podnice 2a.

lukružni oblik (sl. 13). Ovoj fazi bi pripadali ostatci podnice 2a koja sačuvanim dijelom odgovara gabaritima zatečene apsida. Podnica je slagana od masivnih sivih kamenih ploča. Moguće je da se radi o ranijoj podnici crkve koja je zatim prilagođena donekle izmijenjenom prostoru. Prema sačuvanim monolitnim blokovima u konstrukciji novoga poprečnog zida koji spaja sjeverni zid s apsidom te je tako skraćen prostor naosa, razvidno je kako je u ovoj fazi došlo do ugrađivanja antičkih blokova u arhitekturu crkve. Blokovi antičke građevine dokumentirani su već u sjevernom perimetralnom zidu crkve, što bi značilo da je sjeverni zid s ugrađenim blokovima podignut iznad osnove predromaničke crkve. Za pretpostaviti je da je već ranije tijekom gradnje predromaničke crkve došlo do ugrađivanja rimskih spolija u arhitekturu crkve te je kod kasnijih obnova i pregradnji po istom obrascu korišten zatečeni materijal. U navedenom poprečnom zidu nađen je uzidani ulomak kapitela oltarne pregrade ukrašen stiliziranim troprutim arkadama predromaničkih obilježja te ulomci sedre koja se koristila kod

²⁹ T. MARASOVIĆ, Aksijalni zvonici u hrvatskoj i europskoj predromanici, *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština I*, (ur. T. Šeparović, N. Uroda), Split, 2010, str. 312-314. – A. MILOŠEVIĆ, *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj / Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale*. Dubrovnik - Split, 2011.

³⁰ Na spomenutoj topografskoj karti s kraja 17. stoljeća, u pomalo nespretnom i nejasnom prikazu crkve, može se prepoznati forma zvonika na njezinom pročelju.

³¹ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 66, bilj. 34.

sl. 14. Rimske i predromaničke spolije u konstrukciji zida s kraja 15. stoljeća.

ranijeg svodenja apside (sl. 14). Utvrđeno je kako arhitektura jednog od recentnih grobova zapravo pripada kasnosrednjovjekovnom grobu koji je u podnožju preslojen arhitekturom novog sjeveroistočnog zida. Arhitektura groba odgovara arhitekturi istraženih kasnosrednjovjekovnih grobova na lokalitetu³². Okolnosti pod kojima je crkva mogla stradati većemo uz vrijeme prvih upada Turaka u Livno 1463. godine kada je crkva vjerojatno opustošena od strane Turaka, kao i mnogi samostani i crkve u Bosni, a zatim, nakon što je grad privremeno oslobođen, ponovno je obnovljena. Na ovakvu pretpostavku, osim arheološke stratigrafije, navode nas i neki povijesni izvori vezani uz samostan u Livnu. U buli pape Pavla II. od 11. lipnja 1469. godine samostan Bistrica u Livnu spominje se među obnovljenim i sigurnim samostanima od nasrtaja Turaka³³. Pretpostavlja se da je samostan opustošen u sukobima 1463. godine te nakon toga obnovljen.

To je ujedno posljednji spomen samostana. Više ga ne nalazimo na popisima samostana bosanske provincije 1514. ni 1539. godine. Sama crkva sv. Ive posljednji put se spominje u turskim defterima iz 1604. godine³⁴. Opravdana je pretpostavka da je i crkva u Rapovinama mogla biti opustošena 1463. godine te da je nakon toga obnovljena. Crkva sv. Petra spominje se u turskim defterima iz 1574., 1585. i 1604. godine, navodeći kako se tu (uz crkvu) održava *dernek* nekoliko puta godišnje³⁵.

Zadnja faza obnove crkve sa sigurnošću se stavlja iza 1613. godine. Između dviju podnica u apside, u naboju žbuke nađen je novčić ugarskog kralja Matije II. koji je kovan između 1613. i 1620. godine (sl. 15). Na osnovi ovog podatka potvrđeno je kako je crkva posljednji put obnovljena u prvoj polovini 17. stoljeća. Toj fazi, svakako, pripisujemo stavljanje nove podnice od bijelog ugljačanog kamena koja je sačuvana u apside i djelomično u prostoru naosa (sl. 16). Unutrašnjost apside bila je ožbukana bijelom žbukom čiji se ostatci u dnu zida, uz apsidu, direktno vežu na ostatke podnice 2. S obzirom na ostatke navedene podnice u apside, u konačnici nije potpuno jasno arhitektonsko rješenje odnosa apside s prostorom naosa u ovoj fazi. Ipak, na kraju možemo zaključiti kako je uz navedene građevinske intervencije crkva uglavnom ostala na osnovama predromaničke crkve.

³² Prema natpisu na kamenom križu, u grob je ukopana Matija Sučić, 5. 12. 1820. (radni naziv je grob B). Među dislociranim kostima u grobu i iznad urušene pokrovne ploče groba nađen je korpus raspela, sakralna medaljica, fragmenti tkanine i puce te venecijanski novčić iz 1822. godine. Više o grobovima i obitelji Sučić iz koje potječe poznati liječnik franjevac Mihovil Sučić (1820. - 1865.) vidi u: S. MANDERALO, Spomenici fra Mije Sučića, oca mu Petra i bake Matije, *Bosna Franciscana XXI/39*, Sarajevo, 2013, str. 147-152.

³³ B. M. VRDOLJAK, Franjevački samostan sv. Ive u Livnu tijekom 14. i 15. stoljeća, *Livanjski kraj u povijesti*, Split - Livno, 1994, str. 118.

³⁴ B. M. VRDOLJAK, Franjevački samostan, str. 123-124.

³⁵ T. PERKOVIĆ, Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine, *Cleuna 1*, Livno, 2014, str. 291, bilj. 44.

sl. 15. Fragmenti dviju podnica u apsi.

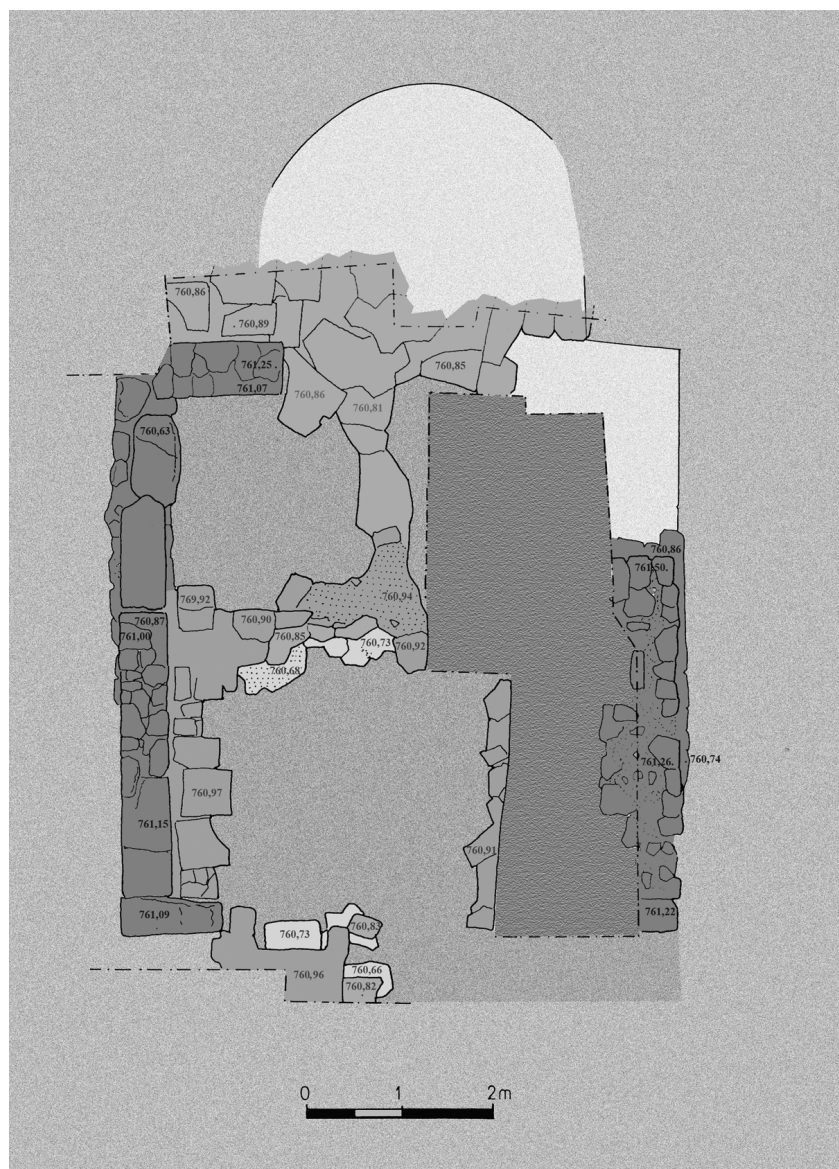

sl. 17. Istraženi dio lokaliteta s arhitekturom grobnica iz 19. stoljeća.

Na osnovi terenskih opažanja, pisanih izvora i kartografskih bilješki, crkva je srušena u razdoblju između 1686. i 1689. godine kao posljednja od srednjovjekovnih crkava na Livanjskom polju i od tada više nije u funkciji³⁶.

Ostatci crkvene arhitekture prekriveni su recentnim grobovima iz 19. i kasnije 20. stoljeća (sl. 17). Nekoliko grobova probilo je podnice u unutrašnjosti crkve te se još nekoliko grobnica naslanja na perimetralne zidove. Položaj grobova u odnosu na ostatke zidova pokazuju da je arhitektura crkve u 19. stoljeću bila vidljiva. S vremenom su je uz

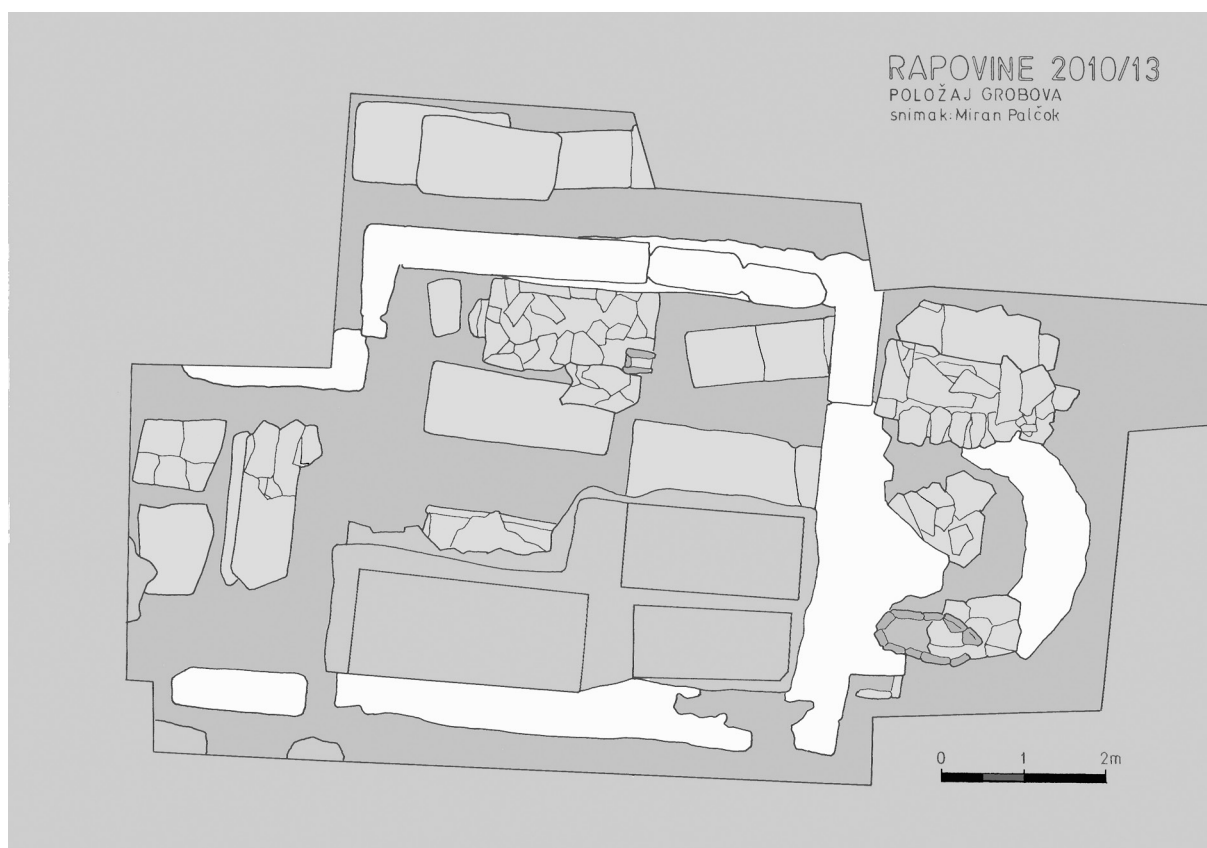
³⁶ M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 66.

sl. 16. Tlocrt s ostacima podnica 1 i 2.

grobove prekrili i slojevi zemlje. Nažalost, tijekom 1980-ih godina novovjekovne grobnice su građene na prostoru crkve čiji temelji tada nisu bili vidljivi pri čemu je došlo do daljnjeg uništavanja crkvene arhitekture. Ostatci crkve ponovno su otkriveni početkom arheoloških istraživanja 2010. godine. Kontinuitet u kojem je crkva sv. Petra opstala i tijekom turske vladavine, nije iznimka. Crkva u Gorici kraj Gruda podignuta je u drugoj polovini 9. stoljeća, a bila je u funkciji do prve polovine 17. stoljeća kada je srušena³⁷. Za razliku od Rapovina, uz predromaničku crkvu u Gorici istovremeno se počelo oblikovati groblje koje se također u kontinuitetu razvijalo do današnjeg doba.

³⁷ T. GLAVAŠ, Starohrvatska crkva sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici, *Susreti 2*, Grude, 2008, str. 14.

sl. 18. Položaj kasnosrednjovjekovnih i recentnih grobova na lokalitetu.

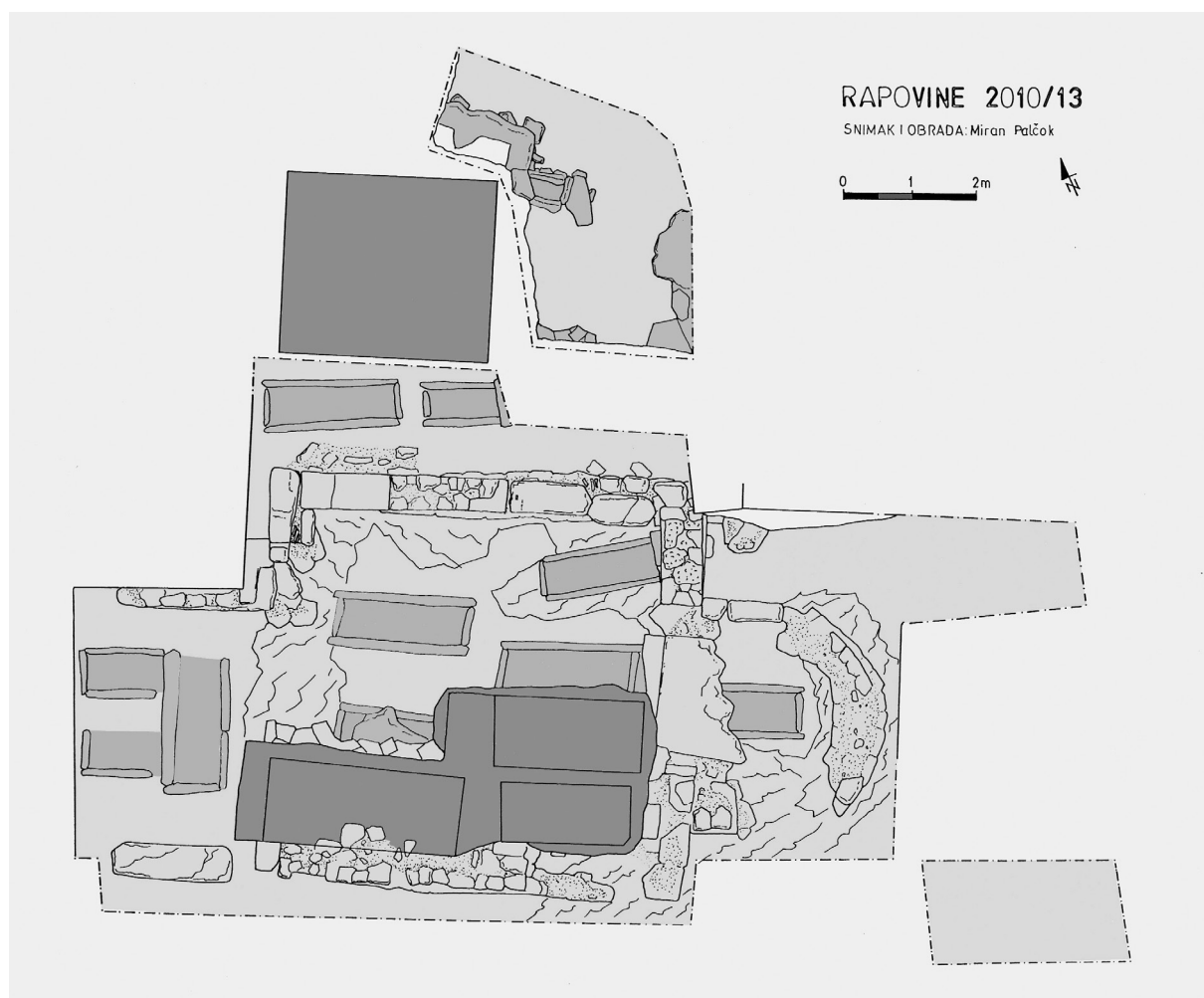
sl. 19. Dio istraženih kasnosrednjovjekovnih grobova.

Značajke groblja Kasni srednji vijek

Groblje u Rapovinama nastaje u kasnom srednjem vijeku, a kako je i danas u funkciji teško je provesti opsežnija istraživanja (sl. 18). Svi grobovi za koje smo na osnovi zajedničkih obilježja odredili kao kasnosrednjovjekovne, raspoređeni su u unutrašnjosti crkve te uz njezine vanjske zidove formirajući nekoliko redova. Zajedničko im je obilježje relativno duboka grobna raka s obložnim i pokrovnim monolitnim pločama (sl. 19), od kojih su neke naknadno razlomljene. Dno grobova predstavlja meki vapnenac, zdravica. Osim u dvama grobovima s vanjske strane sjevernog zida crkve gdje su pokopane jedna i dvije osobe, u ostalim grobovima bilo je pokopano po više pokojnika, po svemu sudeći služili su za recentne ukope čemu u prilog idu i rijetki nalazi iz grobova. Grobovi u crkvi nalaze se ispod dvaju slojeva podnica koje su napuštanjem crkve probijene, a grobovi su naknadno ponovno

korišteni, u nekim slučajevima samo za odlaganje kostiju. Ni jedan od 20 istraženih kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih grobova nije zatečen s ukopima *in situ*. U pojedinom grobu je zabilježeno do deset ukopa, a pojedinačni kasnosrednjovjekovni nalazi nađeni su skupa s predmetima iz 19. stoljeća. Ovakva situacija ne daje nam mogućnost utvrđivanja faza ukapanja unutar jedne grobnice. Stanje istraženosti nam ne daje uvid u to je li se groblje najprije razvijalo južno od crkve, na što nas upućuje konfiguracija terena i neistraženi grobovi pod stećcima, a tek potom u crkvi. Tijekom kasnijih razdoblja groblje se proširilo na većem prostoru oko crkve (sl. 20).

Grobovi su orijentacije istok-zapad, s glavom na zapadu. Jedan dječji grob je orijentacije sjever-jug. Kod kostura koji nisu dislocirani, ruke su položene uz tijelo ili na lopatice. Zastupljeni su dječji i grobovi odraslih osoba. Nakon dokumentacije, kosti su pospremljene za potrebe antropološke i

sl. 20. Tlocrt istraženog lokaliteta s otvorenim sondama na groblju u Rapovinama.

sl. 21. Nadgrobna ploča s ćirilicom majuskulom.

DNA analize. Osim istraženih grobova, ostatci kasnosrednjovjekovne grobne arhitekture vide se u profilima otvorenih sondi. Preslojeni su grobovima iz kasnijih razdoblja. Preciznije datiranje grobova otežano je zbog vrlo oskudnih nalaza u njima te zbog nepouzdanosti okolnosti nalaza. Ipak, sukladno rijetkim nalazima u grobovima, srednjovjekovno groblje uz crkvu oblikovalo se tijekom 14. i 15. stoljeća. Pretpostavljamo da je tada moglo preuzeti funkciju eventualnih manjih grobalja. Izostanak nalaza u grobovima odraz je vremena ukapanja, što bi značilo samog kraja srednjega vijeka, ili je posljedica naknadnih prekopavanja te uzimanja priloženih predmeta.

Iznad dvaju recentnih grobova, kao elementi ugrađeni u površinske okvire grobova, nađene su dvije kamene ploče koje se međusobno spajaju (sl. 21). Pripadaju starijem grobnom natpisu pisanom hrvatskom ćirilicom (28 x 41 x 15,5 cm; inv. br. 7202). Unutar pravokutnog natpisnog polja sačuvan je dio teksta raspoređen u šest redova pisan ćirilicom majuskulom. Iz sačuvanog teksta razvidno je da je riječ o epitafu u kojemu se kaže da *se leži neki (Ra)dovan*. Analizom teksta, epitaf je datiran u kraj 14. ili početak 15. stoljeća³⁸. Prema navedenom, radilo bi se o prvom pouzdanom podatku vezanom uz kasnosrednjovjekovno groblje u Rapovinama.

³⁸ S. MANDERALO, *Se leži Radovan*, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 40, Split, 2014, str. 235-242.

sl. 22. Nadgrobni spomenik na groblju u Rapovinama.

Grobovi pod stećcima

Rekognosciranjem groblja jugozapadno od istraženog lokaliteta zabilježeno je pet grobova pod stećcima od kojih je jedan sanduk i četiri ploče, svi utonuli u zemlju. Amorfne su oblika i bez ukrasa. Svi su orijentacije istok-zapad. S obzirom na njihov položaj u prostoru, može se utvrditi da su bili otprilike raspoređeni u redovima. Ukop novovjekovnih grobova između njih ukazuje kako je groblje sa stećcima s vremenom dislocirano novim ukopima³⁹. Grobovi su dokumentirani, ali nisu arheološki istraženi. Istočno i jugoistočno od lokaliteta, na groblju su registrirana dva nadgrobna spomenika tipa križine s antropomorfnim ukrasom i ukrasom u vidu križa (sl. 22).

Nakon grobova pod stećcima uslijedilo je ukapanje pod malom kamenom pločom na kojoj bi se uklesao znak križa. Ako je u grobu bilo više ukopa, vodoravna crta na križu ponavljala bi se prema tom broju. Na groblju u Rapovinama nađeno je nekoliko ovakvih ploča ukopanih u zemlju ili sekundarno kod arhitekture grobnica iz 19. stoljeća. Kronološki ih svrstavamo u razdoblje nakon antropomorfnih križina te prije 19. stoljeća, što bi okvirno bilo 17. i 18. stoljeće.

³⁹ Prije četrdesetak godina na groblju je evidentirano 15 ploča i 2 križine (Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci: kataloško-topografski pregled*. Sarajevo, 1971, str. 281).

Grobovi 19. stoljeća

Nakon rušenja i konačnog napuštanja crkve, groblje se proširilo i u unutrašnjost crkve, posebno od prve polovine 19. stoljeća. Neki od grobova za svoju arhitekturu koriste i ostatke crkvenih zidova. Neki od kasnosrednjovjekovnih grobova ponovo su upotrijebljeni u novije vrijeme.

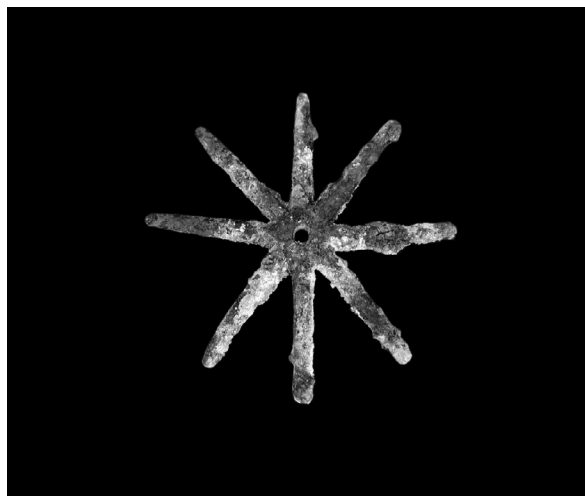
Grobovi s arhitekturom i monolitnim križevima na pročelju, koji su položajem pratili ostatke crkve, posebno su obilježje ovog groblja. Predstavljaju spomenik kulture koji se u konačnici uklopio s ostacima srednjovjekovne crkve. Pripadali su imućnim livanjskim katoličkim obiteljima koje su počele ekonomski jačati od prve polovine 19. stoljeća što je razvidno i iz razvoja grobne arhitekture⁴⁰. Do dvadesetih godina 19. stoljeća grobovi su bili označeni kamenim križevima sa zapadne pročelne strane. Do polovine 19. stoljeća iznad grobova se razvija monolitna grobna arhitektura s profiliranim i reljefno ukrašenim sarkofagom i velikim kamenim križem na pročelju, na kojemu je uklesan latinski natpis. Svi grobovi su orijentacije zapad-istok, osim grobova biskupa Miletića (1763. – 1831.) i fra Frane Ivekića (1796. – 1853.) koji su orijentacije sjever-jug. Nije neobično da se u grobnicama nađe ugrađen ulomak starije crkvene arhitekture.

Pregled grobnih nalaza

Kasni srednji vijek

Nalazi iz kasnosrednjovjekovnih grobova su rijetki, nisu nađeni *in situ*, nego pomiješani s recentnim nalazima.

U jednom od grobova u naosu crkve (grob 12) gdje je zabilježeno više ukopa, među dislociranim kostima nađena je zvijezda ostruge (sl. 23). Ostatci ostruge nisu nađeni. Željezna zvijezda se sastoji od osam šiljaka. U nedostatku ostalih elemenata ostruge, oslanjamo se isključivo na oblik i dužinu šiljaka te je općenito tipološki svrstavamo u ostruge koje su datirane u 14. ili početak 15. stoljeća⁴¹.

sl. 23. Zvijezda kasnosrednjovjekovne ostruge.

sl. 24. Kasnosrednjovjekovna kopča.

U grobu s velikim brojem recentnih ukopa i dislociranih kostiju (grob G) nađen je dio dvodijelne kopče (dim. 3 x 2 cm). Izrađena je od srebra s pozlatom (sl. 24). Ukrašena je ugraviranim vitičastim ornamentima, kružnim perforacijama te granuliranim zncima na krajevima. Spojni dio kopče ukrašen je motivom pleterne trake. Cjelokupna forma ima stilsku gotička obilježja. Sa stražnje strane sačuvana je petlja za zakopčavanje. Najbliže analogije ovom ulomku kopče nalazimo kod vrlo slične dvodijelne kopče nađene u grobu kasnosrednjovjekovnog groblja na Glavici u Podgradini⁴². Kopča je nađena *in situ* u grobu na sredini grudi, te je tako određena kao prsni nakit. Nalazima iz grobova na Glavici datirana je najkasnije u 15. stoljeće⁴³. Drugi primjerak je pozlaćena srebrna dvodijelna kopča nađena

⁴⁰ Grobovi pripadaju obiteljima Sučić, Marijanović-Tadić, Jurkić, Vujanović-Cvrk, Đogić, Kaić.

⁴¹ D. VRSALOVIĆ, Kasnosrednjovjekovne ostruge u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 8-9, Split, 1963, str. 167-168. – M. SIJARIĆ, Kasnosrednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja BiH, *Glasnik Zemaljskog muzeja (A)*, n. s., sv. 48-49/1996-2000, Sarajevo, 2001, str. 307-309.

⁴² N. MILETIĆ, Izvještaj o iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola u Buškom Blatu, *Glasnik Zemaljskog muzeja (A)*, n. s., sv. 37, Sarajevo, 1982, str. 143, T. XV, sl. 32.

⁴³ N. MILETIĆ, Izvještaj o iskopavanjima, str. 143.

sl. 25. Prsten s motivom rukohvata, 15. stoljeće.

sl. 26. Korpus raspela, 19. stoljeće.

na groblju crkve sv. Ive u Livnu⁴⁴. Kopča iz Livna predstavlja razvijeniji oblik, većih je dimenzija, izrađena u tehnici filigrana i granulacije te ukrašena umetcima od raznobojnog stakla. Smatra se da kopče ovog tipa pripadaju pretečama kasnijih paf-ti, pojasnih kopči dinarske narodne nošnje. Prema dosadašnjim, iako rijetkim arheološkim nalazima, izgleda da su bile omiljene na livanjskom području tijekom kasnog srednjeg vijeka (nakon čega su se u sličnim formama, izrađivanim tehnikom filigrana i granulacije, zadržale u livanjskoj nošnji do početka 20. stoljeća).

Na dnu groba, također u naosu crkve (grob 11), među dislociranim kostima, na prstu ruke nađen je srebrni prsten s pozlatom (dim. pr. 2,2 cm). Obruč prstena polukružnog je presjeka. Ovalno proširenje po sredini, urezanim linijama i reljefnim prikazom, predstavlja stilizirani motiv rukohvata (sl. 25). Na prijelazu u kariku s obje strane je stilizirana grančica. Motiv sklopljenih ruku na prstenju seže iz razdoblja rimske antike. Ovaj tip prstenja nalazimo u grobovima pod stećcima, a poznat je kao zaručnički prsten tijekom renesansnog razdoblja na Zapadu⁴⁵. Na kasnosrednjovjekovnom groblju kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici prstenje s motivom rukohvata pripada zadnjem kulturnom sloju koji se formira oko sredine 15. stoljeća i kasnije⁴⁶. Na srednjovjekov-

nom groblju u Putalju ovakav prsten je nađen u grobu II. faze groblja datirane u 14. – 15. stoljeće⁴⁷.

U jednom od dječji grobova (grob 10) nađene su dvije sitne brončane puce kuglasta oblika, sastavljena od dviju glatkih kalota s ušicom za pričvršćivanje na vrhu. Ovakve puce se nalaze u kasnosrednjovjekovnim grobovima kao dio nošnje pokojnika. Bile su omiljene kao ukras na nošnji kasnosrednjovjekovne Bosne. Ovdje su veličinom očito bile prilagođene nošnji djeteta.

Recentni nalazi iz grobova

Među recentnim nalazima iz grobova najbrojnije su zastupljeni korpusi raspela (sl. 26), sakralne medaljice, prstenje i dijelovi nošnje: puce, perlice i tkanina protkana srmom (vjerojatno dio vezene marame). Ovakvi nalazi doprinose etnografiji Livanjskog kraja s naglaskom na sakralno u pogrebnim običajima.

Nalazi izvan grobova

Na lokalitetu je nađeno nekoliko ulomaka keramičkih lula. Općenito pripadaju mediteranskom obliku lula izrađivanim u 18. i 19. stoljeću. Uz zelovski tip lula (sl. 27, inv. br. 7204), zastupljene su

⁴⁴ M. PETRINEC - T. ŠEPAROVIĆ - B. M. VRDO-LJAK, *Arheološka zbirka*, str. 94, kat. 265.

⁴⁵ I. ČREMOŠNIK, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s., sv. 6, Sarajevo, 1951, str. 253, 258.

⁴⁶ N. JAKŠIĆ, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 23, Split, 1996, str. 150.

⁴⁷ T. BURIĆ, Putalj u srednjem vijeku, u: *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001, str. 317, tab. XI, sl. 9.

sl. 27. Keramička lula mediteranskog tipa.

lule turske proizvodnje s karakterističnim utisnutim ukrasom.

Sporadično su nalaženi atipični ulomci keramičkih posuda sivosmeđe boje, grube fature s dosta primjesa. Rijetki su ulomci keramike s urezanim valovnicom ili kanelurama, ulomci glazirane majolike te rebraste keramike s utisnutim kružnim udubljenjima, kakva je nalažena na prostoru kasno-srednjovjekovne Bosne⁴⁸. Nađeno je nekoliko zrna krunice izrađenih od kosti, glatkih ili ukrašenih vodoravnim urezima. Prema analogijama, pripadaju krunicama iz 16. stoljeća⁴⁹. Među nalazima je i željezni okov potplate za obuću te kopčice od bakrene žice – *ažulice*.

Numizmatički nalazi

Gotovo svi numizmatički nalazi s lokaliteta potječu iz prve polovine 17. stoljeća. Uz venecijanske soldine (Leonardo Dona, 1606. – 1612.) najviše je ugarskog novca. Osam novčića je iz vremena vladavine Matije II. (1608. – 1619.), od kojih su tri kovana 1612. godine (tip 869), četiri između 1613. i 1620. godine (tip 870), dok se kod jednog zbog nečitkosti ne može odrediti tip kojemu pripada⁵⁰. Jedan novčić je iz vremena Ferdinanda II. (1619. – 1637.), kovan 1630. godine (tip 916). Kronološki nam je najvažniji novčić nađen između dviju pod-

nica kojim je određeno vrijeme posljednje obnove crkve. Novac je pripadao Matiji II. (1608. – 1619.), kovan je između 1613. i 1620. godine (tip 870; 14 mm; 0,4 g). Činjenica da je na lokalitetu, bez obzira na stanje istraženosti, nađen gotovo isključivo novac iz prve polovine 17. stoljeća, predstavlja zanimljiv podatak. Početkom 17. stoljeća ne možemo računati na intenzivne trgovačke veze i kolanje novca između Ugarske i prostora pod Osmanskim Carstvom. Slična situacija uočena je kod objavljenog numizmatičkog materijala iz Gorice kraj Gruda⁵¹. Vezano uz gorički materijal, iznesena je hipoteza koju potkrepljuju i nalazi novca nađenog uz crkvu sv. Petra u Rapovinama. Naime, smatra se da su bosanski franjevci, koji su kao misionari djelovali na prostoru Ugarske, pod turskom vlašću prihod od ugarskih župa koristili za održavanje samostana u Bosni⁵². Dok su ostale misije na prostoru Ugarske pod turskom vlašću očekivale novčanu pomoć od svojih središta, misije bosanskih franjevaca su naprotiv prikupljeni novac slale za crkve i samostane u Bosni koja je bila znatno siromašnije područje od onog panonskog, također pod turskom vlašću. Obnova crkve u Rapovinama u prvoj polovini 17. stoljeća može se vezati uz navedene okolnosti.

Pitanje naselja u Rapovinama

Uz groblje koje se razvilo tijekom kasnog vijeka uz crkvicu sv. Petra u današnjim Rapovinama nameće se i pitanje tko se tu pokapao. O srednjovjekovnom naselju u Rapovinama, osim ovog groblja, nemamo arheoloških podataka, pritom mislimo na ranosrednjovjekovno groblje ili neko drugo groblje razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka. Udaljenost groblja od Livna je oko dva kilometra. Srednjovjekovni Bistrički grad, iako preoblikovan u tursko doba, bio je utvrđeni grad ispod kojeg je tijekom 14. i 15. stoljeća nastala varoš ili podgrađe. Izvan utvrđenog grada nalazio se samostan sv. Ive koji je predstavljao dio strukture srednjovjekovne gradske sredine⁵³. Kasnosrednjovjekovna groblja u Livnu djelomično su istražena na lokalitetu Podvornice⁵⁴

⁴⁸ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*. Sarajevo, 1973, str. 113.

⁴⁹ T. BURIC, Najstariji nalazi krunica u Dalmaciji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 30, Split, 2003, str. 222, 230.

⁵⁰ Tipologija prema E. Unger, *Magyar Éremhatározó*; N. ČULJAK - J. ŠUĆUR, Novac hrvatsko-ugarskih kraljeva iz zbirke Muzeja samostana sv. Ante na Humcu (Hercegovina), *Acta Numismatica, Zbornik radova 6. međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj (Zadar, 2010.)*, Rijeka, 2011, str. 30.

⁵¹ N. ČULJAK - J. ŠUĆUR, Novac hrvatsko-ugarskih kraljeva, str. 31.

⁵² N. ČULJAK - J. ŠUĆUR, Novac hrvatsko-ugarskih kraljeva, str. 32.

⁵³ B. M. VRDOLJAK, Franjevački samostan, str. 115-125.

⁵⁴ V. ATANACKOVIĆ SALČIĆ, Livno, Podvornice - srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled* 17, Beograd, 1975, str. 134-135.

te na groblju crkve sv. Ive uz temeljne ostatke samostana. Mrežu srednjovjekovnih naselja na Livanjskom polju tijekom 14. i 15. stoljeća najbolje oslikavaju kasnosrednjovjekovna groblja sa stećcima.

Rapovine se ne spominju u razvijenoj mreži naselja na Livanjskom polju u darovnici kralja Ostoje iz 1400. godine⁵⁵. Zajednica koja se tada ukapala na groblju uz crkvicu sv. Petra administrativno je pripadala Bistričkom gradu oko kojega su se u procesu svojevrsne kolonizacije teritorija županije razvijale seoske zajednice i zaseoci. Nekoliko turskih popisa bosanskih nahija od kraja 15. do 18. stoljeća daju nam podatke o naseljima čije se stanovništvo moglo pokapati na groblju u Rapovinama. U defterima iz 1528. – 1530. i 1550. godine na popisu Livanjske nahije je obližnji Guber i Žabljak⁵⁶. Naselje u Žabljaku spominje se i u defteru s početka 17. stoljeća⁵⁷. U defterima iz 1574. i 1585. godine u popisu Livanjske nahije uz Žabljak navodi se kao toponim i crkva sv. Petra⁵⁸. Na topografskoj karti Livna i okolice (1686. - 1689.) uz Guber (*Guber villa*) nije naveden toponim Rapovine, nego ponovno crkva sv. Petra (*chiesa di S. Pietro*). U izvještaju biskupa Dragičevića, koji je 1741. godine vršio kanonsku vizitaciju u ovom kraju popisavši 35 sela, također ne navodi Rapovine, ali navodi Žabljak i Guber (*In v. Xabiach, Guber*)⁵⁹. U drugom izvještaju biskupa Bogdanovića iz 1768. godine navode se Rapovine i Guber, ali ne i Žabljak⁶⁰ iz čega se može zaključiti da tadašnja granica Rapovina i Žabljaka nije bila uvijek jasna.

Otkad Livno dolazi pod tursku vlast, od kraja 15. do 19. stoljeća, groblje uz crkvu sv. Petra u da-

našnjim Rapovinama preuzima ulogu župnog groblja na kojemu se ukapaju katolici iz Livna, Gubera i Žabljaka. Za pretpostaviti je kako su se i tijekom kasnog srednjeg vijeka na groblju oko crkvice sv. Petra pokapali stanovnici seoskih zajednica i zaseoka koji su pripadali Žabljaku i Guberu te da se u procesu kolonizacije starijih naselja s vremenom vjerojatno razvila seoska zajednica i u Rapovinama koje su danas gotovo sastavni dio Donjeg Žabljaka. Crkvu sv. Petra u Rapovinama (*Rapovina*) fra Lovro Karaula spominje kod blagoslova crkve u Vidošima 1857. godine⁶¹.

Povijesne okolnosti

Razdoblje u kojem je crkva u Rapovinama bila u funkciji u kontinuitetu, od kraja 9. ili početka 10. do kraja 17. stoljeća, dugo je razdoblje obilježeno izrazitim društvenim i političkim previranjima kako na lokalnoj tako i na globalnoj razini. Vrijeme gradnje crkve okvirno se stavlja u vrijeme kada se župa Hlivno (lat. *Cleunae*) prvi put spominje u povijesnim izvorima u darovnici hrvatskog kneza Muncimira 892. godine⁶². U to vrijeme Hlivno je jedan od naseljenih gradova krštene Hrvatske⁶³, središte istoimene županije, jedne od jedanaest županija ranosrednjovjekovne hrvatske države koju Konstantin Porfirogenet sredinom 10. stoljeća navodi u svom djelu *De administrando imperio*⁶⁴. Razdoblje od 11. do 13. stoljeća u pisanim izvorima uglavnom je nepoznanica. Prema arheološkim tragovima i kasnije zabilježenom stanju, upravo tada je započeo i odvijao se proces kolonizacije teritorija srednjovjekovne županije. Trinaesto stoljeće obilježeno je dinastičkim sukobima te vojnim i političkim intervencijama Ugarske. Složene prilike ponajbolje oslikava situacija tijekom 14. i 15. stoljeća. U povijesnim dokumentima 14. i 15. stoljeća, utvrđeni grad Livno iznad izvora rijeke Bistrice naziva se i Bistričkim gradom⁶⁵. Početkom 14. stoljeća Livanjskom županijom upravljaju hrvatski banovi Šubići. Na osnovi pisanih izvora, to je vrijeme kada na livanjsku povijesnu scenu istupaju neka od rodovskih

⁵⁵ V. KLAJČ, Građa za topografiju i historiju hlivanjske županije i grada Hlivna, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s., sv. 15, Zagreb, 1928, str. 17-18.

⁵⁶ T. PERKOVIĆ, Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine, str. 348-349.

⁵⁷ M. PETRIĆ, Geografski i historijski pregled, *Glasnik Zemaljskog muzeja* (E), n. s., sv. 15-16, Sarajevo, 1961, str. 33, 34.

⁵⁸ T. PERKOVIĆ, Livanjski kraj u doba rane osmanske vladavine, str. 291, bilj. 44, str. 355. Prema predočenom tekstu iz deftera, uz spomen crkve sv. Petra ne vidimo spomen Rapovina.

⁵⁹ Izvještaj je pisan 1743. godine. Usp. D. MANDIĆ, *Chroati Catholici Bosnae et Hercegovinae*. Chicago - Roma, 1962, str. 20. – L. ĐAKOVIĆ, Prilozi za demografsku i onomastičku građu BiH (I), *ANUBiH, Građa knj. XXIII*, Odjeljenje društvenih nauka knj. 19, Sarajevo, 1979, str. 262.

⁶⁰ D. MANDIĆ, *Chroati Catholici*, str. 137.

⁶¹ L. KARLAULA, Slovo ćerkveno, *Zagrebački katolički list* 18, Zagreb, 2. svibnja 1857, str. 139.

⁶² V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 16.

⁶³ K. PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom* (*De administrando imperio*). (Prev. N. pl. TOMAŠIĆ), Zagreb, 2003, str. 82.

⁶⁴ K. PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, str. 78.

⁶⁵ V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 22.

imena livanjske vlastele: Voihnići, Mihovilovići, Matijevići, Ratkovići, Ciprijanići...⁶⁶. Za Stjepana II. Kotromanića dolazi do procvata i ekspanzije srednjovjekovne Bosne u čije područje ulazi i Livno 1326. godine. Tada na livanjsku scenu stupa obitelj Galešića čiji su članovi gospodari Livna do 1356. godine. Kada je Ugarskom i Hrvatskom zavladao kralj Ludovik I. Anžuvina, on je nastojao vratiti nekadašnje hrvatske županije te mu Grgur Galešić 1356. godine ustupa bistričku utvrdu i posjede koji su joj pripadali⁶⁷. Umjesto župana, oslonac kraljevske vlasti tada su predstavljali kraljevski kaštelani⁶⁸. Poslije smrti Ludovika 1382. godine, bosanski kralj Tvrtko, nešto prije 1387., ponovno pripaja grad i Livanjsku županiju Bosanskom Kraljevstvu⁶⁹.

Darovnicom bosanskog kralja Stjepana Ostoje, od 8. prosinca 1400. godine, kralj je darovao Livno i županiju s Vrhovinama na upravu bosansko-hrvatskom velikašu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću i sinu mu Baoši pozivajući se na istragu kralja Ludovika I., između 1358. i 1360., o pripadnosti tih krajeva hrvatskom vladaru i njihovim nasljednicima⁷⁰. Nakon tog izrazito važnog dokumenta za povijest Livanjske županije i drugi izvori donose kratke podatke o povijesnim okolnostima ove županije tijekom 15. stoljeća. Prema dokumentima iz 1433. i 1436. godine, Livno je pod upravom bosanskoga kralja Tvrtka II.⁷¹ Kralj Stjepan Tomaš često je boravio u Livnu o čemu govore povelje iz 1444. i 1449. godine pisane u Livnu⁷². Godine 1456. kralj moli od Venecije pomoć protiv Turaka koji traže da im se ustupe četiri grada među kojima se navodi Bistrički grad⁷³. Godine 1463. Turci su uspjeli nakratko zaposjesti Livno. U sukobima s Turcima, ugarsko-hrvatskog

kralja Matiju Korvina pomaže Vladislav, sin hercega Stjepana koji zauzvrat postaje gospodar Livna i ostalih oslobođenih krajeva⁷⁴. Godine 1466. Livno je u posjedu Ivaniša Vlatkovića koji se naziva *vojvodom zemlje Humske i Livna*⁷⁵. Iako su Turci već 1468./69. držali utvrdu Hum i dio sela u livanjskoj župi, Livno se prvi put pod turskom upravom spominje 1485. godine, te ponovno 1503. godine⁷⁶. Dolaskom Osmanlija nestaju velikaške obitelji iz Livna, a puk se sklanja u nepristupačne krajeve ili bježi u Dalmaciju. Padom Klisa 1537. osniva se Kliški sandžak u čijim okvirima se nalazila i nahija Livno. Vojnopolitičko i administrativno središte sandžaka nalazilo se upravo u Livnu, sve do ukidanja Kliškog sandžaka 1826. godine.

U crkvenom pogledu, županija Hlivno bila je u sastavu dijecezanskog područja splitskog nadbiskupa sve do uspostave apostolskog vikarijata u Bosni 1736. godine što je razvidno iz više povijesnih isprava⁷⁷.

Usljed navedenih zbivanja mijenjala se uloga i izgled crkve u Rapovinama. Predromanička crkva posvećena Petru apostolu bila je crkva zavjetnog karaktera koju podiže jedan od dostojanstvenika Livanjske županije. Fenomen darivanja i posvećivanja u duhu je poimanja života srednjovjekovnoga čovjeka⁷⁸. U ovom slučaju, čin darivanja bio je privilegij povlaštenog člana livanjske zajednice. Prema slučajnim nalazima ulomaka pluteja i zabata oltarne pregrade u samom Livnu, oko dva kilometra udaljenom od Rapovina, u približno isto vrijeme podignuta je najmanje jedna crkva⁷⁹, a na isti način su pretpostavljene i crkve u Potočanima te Prispu na Livanjskom polju⁸⁰. Gotovo istodobna izgradnja ili obnova više crkvenih objekata na području Livanjske županije u skladu je s duhom kršćanske obnove u vrijeme Branimira i njegova sljedbenika Muncimira. Na istodobnost objekata upućuju paleografska obilježja natpisa iz Rapovina, Livna i Pris-

⁶⁶ V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 17. – M. PETRIĆ, Geografski i historijski pregled, str. 31.

⁶⁷ M. PETRIĆ, Geografski i historijski pregled, str. 24.

⁶⁸ M. ANČIĆ, *Livno srednjovjekovna hrvatska županija*. Split, 2001, str. 23-24.

⁶⁹ V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 23. Postoje i pretpostavke kako Livno do početka 15. stoljeća nije bilo pod vlašću bosanskih vladara te da je tijekom čitavog 14. stoljeća ostalo pogranično područje Hrvatskog Kraljevstva (M. ANČIĆ, *Livno*, str. 24-26).

⁷⁰ V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 17-18.

⁷¹ V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 18.

⁷² V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 18-19. – M. BRKOVIC, Pet srednjovjekovnih isprava iz XV. stoljeća izdanih u Sinju (V'Sinju) - Cetini, *Zbornik Stjepan Gunača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština* 1, (ur. T. Šeparović, N. Uroda), Split, 2010, str. 372.

⁷³ V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 19.

⁷⁴ M. PETRIĆ, Geografski i historijski pregled, str. 25.

⁷⁵ M. PETRIĆ, Geografski i historijski pregled, str. 25.

⁷⁶ V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 19.

⁷⁷ B. M. VRDOLJAK, *Franjevački samostan*, str. 116. – V. KLAJČ, Građa za topografiju, str. 16.

⁷⁸ V. DELONGA, *Latinski epigrafički spomenici*, str. 85.

⁷⁹ M. MARIĆ, *Arheološki ostaci ranokršćanskih i starohrvatskih crkava u livanjskom kraju, Franjevački samostan u Livnu*, Livno, 2009, str. 30-31.

⁸⁰ M. MARIĆ, *Arheološki ostaci ranokršćanskih*, str. 26, 31.

pa⁸¹. Pretpostavljamo da je predromanička crkva u Hlivnu, središtu Livanjske županije, imala ulogu župne crkve za teritorij županije. Od 16. stoljeća situacija se mijenja, tijekom turskog razdoblja crkva u Rapovinama je preuzela ulogu glavne župne crkve za preostalo katoličko stanovništvo šireg livanjskoga područja. Vrijeme obnavljanja crkve tijekom turskog razdoblja u skladu je s nešto povoljnijim položajem franjevaca u Bosni početkom 17. stoljeća. Već prema kraju istog stoljeća okolnosti ponovno postaju sve nepovoljnije. Između 1685. i 1688. godine napušteni su i zapaljeni samostani i crkve u Bosni. To je teško razdoblje za pogranične krajeve izložene napadima i pljačkaškim pohodima krajišnika. Njihovi upadi iz Dalmacije, bilo u političku svrhu Venecije ili osobnu korist, nisu pogodovali kršćanskom stanovništvu pod turskom upravom. Prema povijesnim izvorima rušenje crkve u Rapovinama može se dovesti u vezu s napadima Stojana Jankovića u jugozapadnu Bosnu. Tada je u dva navrata, 1686. godine, opljačkano i zapaljeno Livno i okolna sela⁸². Topografska karta Livna i okolice, nastala za vrijeme generalnog providura Dalmacije Gerolama Cornara, prikazuje crkvu u Rapovinama, nakon čega je ona srušena. Godine 1689. providur Cornaro potvrdio je kako je 35 franjevaca dovelo narod iz Livna i Duvna *...naselivši prostor oko Sinjskog polja i cijelu Zagoru*⁸³. Prema navedenim izvorima, crkva je vjerojatno spaljena i porušena u razdoblju između 1686. i 1689. godine, kao posljednja od srednjovjekovnih crkava na Livanjskom polju. Fra Lovro Karaula piše kako je krajem 17. stoljeća crkvice sv. Petra Apostola u Rapovinama jedina sačuvana crkvice u Livanjskom kraju te da je početkom 18. stoljeća već u ruševinama⁸⁴.

Zaključak

Na osnovi jako fragmentiranih ulomaka crkvenoga namještaja, vrijeme gradnje crkve u Rapovinama stavlja se pred kraj 9. ili početak 10. stoljeća, u vrijeme kneza Branimira i njegovog sljedbenika

na prijestolju, Muncimira. Analizom stilskih obilježja oltarne pregrade, klesarski radovi se pripisuju radionici sa središtem u Kninu koja je djelovala na širem prostoru, na većem broju objekata, pa tako i na području ranosrednjovjekovne županije Hlivno. Prema natpisu uklesanom na gredi oltarne pregrade, crkva je bila posvećena apostolu Petru kao i brojne predromaničke crkvice na teritoriju ranosrednjovjekovne hrvatske države. Tijekom dužeg trajanja, crkva je doživjela najmanje dvije značajnije obnove. Ne uzimajući u obzir ukidanje oltarne pregrade, što se vjerojatno nije dogodilo prije 12. stoljeća, do većih zahvata na arhitekturi crkve moglo je doći nakon 1463. godine kada je crkva, kako pretpostavljamo, mogla biti zapaljena u sukobu s Turcima te nakon toga obnovljena. Kao posljednja sačuvana srednjovjekovna crkva u Livanjskom kraju, crkva sv. Petra preuzela je ulogu župne crkve za čitavo livanjsko područje koje je tada pod turskom upravom. Na osnovi nalaza novčića ugarskog kralja Matije II., kovanog između 1613. i 1620. godine, između dviju podnica, potvrđeno je kako je crkva posljednji put obnovljena u prvoj polovini 17. stoljeća. Tijekom navedenih građevinskih intervencija, crkva je uglavnom ostala na osnovama predromaničke crkve. Konačno rušenje crkve sv. Petra u Rapovinama dogodilo se između 1686. i 1689. godine uslijed krajiških napada koji nisu pogodovali kršćanskom stanovništvu pod turskom upravom.

Uz ostatke srednjovjekovne crkve, istraženo je i groblje. Sukladno nalazima iz grobova, najstariji ukopi uz crkvu datirani su u kasni srednji vijek (14. i 15. stoljeće) i početak novoga (16. stoljeće). Prema obilježjima nadgrobnih spomenika na groblju, kontinuitet ukapanja se nastavio do današnjeg doba. Novovjekovni grobovi su u velikoj mjeri presložili temeljne ostatke srednjovjekovne crkve. Nakon što je arheološko područje na groblju u Rapovinama, Odlukom Komisije za proglašenje nacionalnih spomenika BiH iz 2011. godine, proglašeno nacionalnim spomenikom BiH, pokapanje u tom dijelu groblja je zabranjeno. Po završetku arheoloških istražnih radova, temeljni ostatci arhitekture crkve su konzevirani i restaurirani⁸⁵.

⁸¹ V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici, str. 86, bilj. 29.

⁸² M. MARIĆ BAKOVIĆ, Izvješće o rezultatima prve sezone, str. 66.

⁸³ U pismu od 13. travnja 1706. godine, bosanski franjevci pišu venecijanskom duždu da su iz jugozapadnih krajeva Bosne i Hercegovine preveli u Dalmaciju 5000 katoličkih obitelji (L. ĐAKOVIĆ, Prilozi za demografsku, str. 10).

⁸⁴ L. KARLAULA, Slovo ćerkveno, str. 138.

⁸⁵ Arheološka iskopavanja na groblju u Rapovinama 2012. – 2013. financirana su sredstvima Ministarstva civilnih poslova BiH, HT Eroneta, Livno putova i Dumi šped d. o. o.-a.

Marija MARIĆ BAKOVIĆ

Early mediaeval *Beati Petri Apostoli* church in Rapovine near Livno and the results of archaeological research

Within the organization of the Franciscan museum and the Gorica Livno gallery the remains of a mediaeval church dedicated to Peter the Apostle were examined on the current Catholic cemetery in Rapovine near Livno, Bosnia and Herzegovina. Excavations were carried out in three campaigns between 2010 and 2013. Numerous fragments of stone furniture were found on the excavated location along with the remains of the church's foundation architecture. The analysis of the preserved fragments of church furniture has revealed the time period of the church's construction with the help of the comparative method. With the epigraphic characteristics of the inscription on the architrave and the decorative style and relief-like workmanship of the fragments, the altar screen was dated to the end of the 9th and beginning of the 10th century during the rule of the Croatian Duke Branimir and his heir to the throne, Muncimir. Based on the characteristics of the style, the stone carving work can be attributed to a Pre-Romanesque workshop located in Knin known as the Court Stone Carving Workshop. This workshop had worked on numerous structures in the inner part of today's Dalmatia and southwestern Bosnia, as well as the region of the *Hlivno* (Livno) county, which was, at that time, located within the boundaries of the early mediaeval Croatian state. Considering the largest concentration of fragments, the wattle of three-banded circles diagonally crossed with three-banded strands is the main decoration motif on the pluteus of the altar screen. Also, a part of the pluteus was decorated with a wattle of knotted three-banded circles. While the mentioned wattles decorated the central parts of the pluteus as reliefs, near the edges there is a repetitive motif of a vertically placed three-banded interlace individually or in combination with other motifs. According to the inscription on the beam of the altar screen, the church was dedicated to Peter the Apostle as were many other Pre-Romanesque churches in the region of the early mediaeval Croatian state. We are speaking of a Latin inscription which was dedicated to Peter the Apostle by the dedicant and the donator, a member of that day Livno's nobility. The topographic map of Livno and the surrounding area (1686-1689) shows the church of St. Peter. It is certain that the matter is of the same church to which the fragments of church furniture once belonged. The same titular that is mentioned on the beam of the church's screen and the toponomastic record on the map from the 17th century indicate that the church dedicated to Peter the Apostle was used in continuity from the Early Middle Ages to the end of the 17th century when it was destroyed. At its base, the church has a right angle naos oriented East-West, with a semi-circular apse on the East. The entryway to the church was a somewhat narrower space with the function of a lobby or an axial bell tower in the facade of the church. We do not have any reliable sources for this since only a section of the north wall was preserved. The length of the church from the naos to the base of the apse is 8.70 m, while it measures around 10m with the wall of the assumed lobby. The width of the church from the outside is around 6m and 4.85m on the inside. The interior of the church had paved floors and mortared interior. We have preserved fragments of mortar in blue, red and ochre colour as well as a part of an embossed rhombus motif. The remains of the three preserved floorings are fragmented because of the distortion of layers, especially due to the digging of late mediaeval

and early modern graves. Ancient spoils from a roman structure, as well as tombstones are incorporated into the architecture of the church.

During its continuous period of existence, the church experienced at least two significant renovations. The first major works may have occurred after 1463 when the church was, as is our assumption, possibly burnt in a battle with the Turks, which lead to its renovation. The naos of the Pre-Romanesque church was shortened assuming an almost rectangular shape, while the apse had gained in depth by taking some space from the naos, thereby however losing its initial semi-circular shape. As the last preserved mediaeval church in the Livno region, the church in Rapovine has assumed the role of the parish church for the entire Livno region which was under Turkish command at the time. Based on the numismatic findings between two floorings where a coin was discovered with the Hungarian King Matija II, forged between 1613 and 1620, it was confirmed that the church was last renovated in the first half of the 17th century. The final destroying of the church of St. Peter in Rapovine occurred between 1686 and 1689 during the Krajina attacks, which did not serve the Christian population under Turkish rule. Along with the mediaeval church, the cemetery was also researched. According to the discoveries from the graves, the latest burials adjacent to the church date to the late mediaeval times (14th and 15th centuries) and the beginning of the modern era (16th century). Based on the markings on the tombstones in the cemetery, the continuity of burial continued to present day. Modern graves have mostly covered the initial remains of the mediaeval church. After the archaeological region on the cemetery in Rapovine was proclaimed a national monument of Bosnia and Herzegovina, burials in that part of the cemetery were forbidden. The initial remains of the architecture of the church are conserved and restored.